

हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच

एक संक्षिप्त अध्ययन

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल
२०७०

हिसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच : एक संक्षिप्त अध्ययन

अध्ययन समूह

राजुप्रसाद चापागाई

श्रीकृष्ण मुल्मी

सञ्जीव राई

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

२०७०

हिसाबाट पीडित महिलाहरूको
न्यायमा पहुँच : एक संक्षिप्त अध्ययन

प्रकाशित: ५०० प्रति

सर्वाधिकार ©
राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान

प्रकाशक
राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

सहयोग
इन्टरनेशनल कमिशन अफ् जुरिस्ट्स
(आई सी जे, नेपाल)

मुद्रण
फरम्याट प्रिन्टिङ्ग प्रेस
हाडीगाउँ, काठमाडौँ

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल

National Judicial Academy, Nepal

(Estd. under the National Academy Act, 2006)

"...committed to Excellency of Nepalese Law and Justice Sector."

मन्तव्य

महिला विरुद्धको हिंसाबाट पीडितहरूको अदालतमा पहुँच नै न्यायमा पहुँचको भरपर्दो आधार हो। न्यायमा पहुँचलाई कुनै पनि अर्थमा नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन। यो पीडितको आत्मसम्मान, प्रतिष्ठा र न्याय प्राप्त गर्ने अधिकारसँग अन्योन्याश्रित रहन्छ। त्यसैले न्यायमा पहुँचलाई न्यायप्रणालीमा आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा लिइन्छ। कुनै पनि पीडित जब न्यायमा पहुँचको अवस्थाबाट बञ्चित हुन्छ, तब न्याय परास्त भएर जाने प्रबल संभावना रहन्छ र सिंगो न्यायप्रणालीप्रति नै जनविश्वासको धरोहर डगमगाउन सक्छ। तसर्थ पीडितहरूको अदालतमा पहुँचको विषय आफैमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून अर्न्तगत महत्त्व रहेको विषय पनि हो। मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि, बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि लगायतका मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले महिलाको समान हकको प्रत्याभूति गरेको छ। न्यायमा सहज पहुँचको पक्षपोषण गरेको छ। नेपाल त्यस्ता धेरै दस्तावेजहरूको पक्ष पनि बिनिसकेको छ। सन्धिजन्य त्यस्ता व्यवस्थाहरूको व्यवहारिक कार्यान्वयन गर्नु हाम्रो प्राथमिक दायित्वभित्र पर्दछ।

नेपालको अन्तरिम सविधान, २०६३ ले समानताको हक, सामाजिक न्यायको हक, महिलाको हक, भेदभाव विरुद्धको हक, यातना विरुद्धको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको छ। महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव नगरिने, कुनै पनि महिलाविरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको हिंसाजन्य कार्य नगरिने र त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुने लगायतका हकको प्रत्याभूति गरेको छ। धरेलु हिंसा नियन्त्रण गर्न र यसलाई कानूनमा परिभाषित गरी सजाय गर्न धरेलु हिंसा (कसुर सजाय) ऐन, २०६६ पनि जारी भई सकेको छ।

नेपालको सविधान र कानूनहरूमा हिंसा पीडित महिलाको न्यायमा पहुँचको अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थाहरू भए पनि कतिपय अवस्थाहरू र परिस्थितिहरूमा हिंसा पीडित महिलाको न्यायमा पहुँच सहज नभएको अवस्था पनि विद्यमान छ। खासगरी व्यवहारमा न्यायमा पहुँचको व्यवस्थालाई पूर्ण रूपमा प्रत्याभूत गर्न नसकिएको अवस्था हो भन्ने पनि हुन्छ। यसै सन्दर्भमा प्रतिष्ठान र आई.सि.जे. नेपालको सहकार्यमा महिलाविरुद्धको हिंसाबाट पीडितहरूको अदालतमा पहुँचको अवस्था विषयक सक्षिप्त अध्ययन गरी प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने प्रयास गरिएको छ। हिंसा पीडित महिलाको न्यायमा पहुँच सम्बन्धी नेपालको प्रचलित कानून र यसको व्यावहारिक प्रयोगको परिप्रेक्ष्यलाई नियाल्ने र सार्थक कानूनी व्यवस्थाको अपेक्षासहित प्रस्तुत अध्ययन भएको छ जस्तो लागेको छ। यसले कानूनी व्यवस्थाको प्रयोग कसरी भएको छ, के कस्ता कमी कमजोरी रहेका छन् र सुधारका क्षेत्र के कस्ता रहेका छन् भन्ने विषयमा प्रकाश पारिएको छ। अध्ययनले सुधारका लागि केही थप अध्ययन अनुसन्धानका क्षेत्रहरूसमेत पहिल्याउने प्रयास गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र राष्ट्रिय कानूनले सृजना गरेको नेपालको राष्ट्रिय दायित्व अपेक्षाकृत रूपमा पूरा हुन नसकिरहेको परिप्रेक्ष्यमा यो अध्ययनको छुट्टै महत्त्व रहनेछ भन्ने लागेको छ।

प्रस्तुत अध्ययनका लागि प्रतिष्ठानसँग सहकार्य गरी स्रोत उपलब्ध गराउने आई.सि.जे.नेपाललाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु। अध्ययनकर्ताहरू अधिवक्ता श्री राजुप्रसाद चापागाई, प्रतिष्ठानका अनुसन्धान अधिकृतहरू श्री श्रीकृष्ण मुल्मी र श्री संजीव राईलगायत यस क्रममा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सहयोग गर्नु हुने सबैमा हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु।

२०७० वि. सं.

राघव लाल वैद्य
कार्यकारी निर्देशक

अध्ययन समूहको भनाई

हिंसा मुक्त समाजको स्थापना गर्नु कुनै पनि सभ्य मुलुकको प्राथमिक दायित्व हो । फौजदारी कानूनी व्यवस्थाको परिलक्ष्य पनि हो । न्याय सम्पादन गर्दा हिंसाबाट पीडित जो कोही महिलाको न्यायमा सहज पहुँचको प्रत्याभूति गर्नुपर्ने न्याय प्रणालीको दायित्व हो । नेपालले विभिन्न मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा सम्झौतामा प्रतिवद्धता जनाएको छ । नेपालको अन्तरिम संविधानले महिलाविरुद्ध हुने हिंसाबाट पीडितको न्यायमा पहुँच सम्बन्धी अधिकारलाई आधारभूत अधिकारको रूपमा प्राथमिकता दिएको छ । महिलाको हक अधिकार संरक्षण गर्न र समतामूलक समाजको निर्माण गर्नको लागि विभिन्न कानूनी एवम् नीतिगत प्रयासहरू गरिएको छ । संविधान र कानूनहरूमा रहेका व्यवस्थाहरू तथा भएका प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनाले हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको अवस्था ज्यादै कमजोर रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको वास्तविक अवस्था चित्रण गर्ने र न्यायमा पहुँच हुन नसक्नुका कारणहरूलाई उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

आई.सी.जे.नेपालको सहयोगमा प्रतिष्ठानका लागि गरिएको प्रस्तुत अध्ययनमा सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान गरी सुझावसमेत प्रस्तुत गरिएको छ । प्रतिवेदनमा हिंसा पीडित महिलाको न्यायमा पहुँचको व्यावहारिक पक्षलाई पनि समावेश गर्ने प्रयास गरिएको छ । पीडितहरूको अदालतमा पहुँचको सन्दर्भमा तथ्य तथा सुझाव संकलन गर्न प्रतिनिधि जिल्लाको रूपमा तीनवटा जिल्ला (धादिङ्ग, बर्दिया र सिरहा) छनौट गरिएको थियो । ती जिल्लाहरूमा गई छुट्टाछुट्टै रूपमा सरोकारवालाहरूसँग प्रश्नावलीको माध्यमबाट आवश्यक विवरण र दृष्टिकोण संकलन गरिएको थियो । र अन्तरक्रिया गरी प्राप्त भएको तथ्यांक तथा सूचनाका आधारमा तयार गरिएको मस्यौदा प्रतिवेदनउपर काठमाडौँमा छलफल गरी प्राप्त भएको सुझाव समेतको आधारमा प्रतिवेदनलाई अन्तिम रूप दिइएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनको लागि उपलब्ध स्रोत साधन, समय र छनौट भएका प्रतिनिधि जिल्लाका सरोकारवालाहरूको दृष्टिकोण समेतको आधारमा हिंसा पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको अवस्था कस्तो छ र कस्ता समस्याहरू विद्यमान रहेका छन् भन्ने विषयमा अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । पहाड, तराई, उपत्यका तथा द्वन्द्वबाट प्रभावित प्रतिनिधिमूलक जिल्लाहरूको चयन गरी हिंसा पीडित महिलाहरूको अदालतमा पहुँचको विद्यमान अवस्था, देखिएका समस्याहरू तथा समाधानका लागि अपनाउनुपर्ने उपायहरूको खाका प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत विषयको अध्ययनका लागि प्रश्नावली भर्ने, अन्तर्क्रिया कार्यक्रममा सहभागी भई छलफल गर्ने तथा सुझाव प्रस्तुत गर्नु हुने सबै व्यक्तिहरूलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं । हामीलाई अनुसन्धानकर्ताको रूपमा अनुसन्धान कार्यको जिम्मेवारी दिई निरन्तर मार्ग निर्देशन गर्नु हुने प्रतिष्ठानका कार्यकारी निर्देशक माननीय श्री राघव लाल वैद्यज्यू र रजिष्ट्रार श्री लेखनाथ पौडेलज्यूप्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छौं । साथै यस अनुसन्धान प्रतिवेदनलाई परिस्कृत तथा स्तरीय बनाउन सुझाव तथा मार्गदर्शन गर्ने प्रतिष्ठानका फ्याकल्टी/सहन्यायाधिवक्ता श्री श्यामकुमार भट्टराईज्यूलाई विशेष

धन्यवाद दिन चाहन्छौं । यसैगरी इन्टरनेशनल कमिशन अफ् जुरिष्ट्स (आई सी जे, नेपाल) र त्यस संस्थाका राष्ट्रिय कानूनी परामर्शदाता श्री रत्न काजी श्रेष्ठज्यूप्रति पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं । यस अध्ययन प्रतिवेदनलाई पुस्तकको रूपमा प्रकाशित गर्न प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहयोग गर्नु हुने सबै महानुभावहरूप्रति हामी आभारी छौं ।

अन्तमा यस प्रतिवेदनबाट प्राप्त सूचना, जानकारी र सुझावहरूले नेपालमा हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको अवस्थाबारे जानकारी गराउनेछ र कानूनी तथा नीतिगत सुधार समेतका लागि सहायक सिद्ध हुनेछ भन्ने विश्वास लिइएको छ ।

राजुप्रसाद चापागाई
श्रीकृष्ण मुल्मी
सञ्जीव राई

विषयसूची

मुद्राहरूको सूची
तालिका सूची
कार्यकारी सारांश

परिच्छेद १ अध्ययनको परिचय

१.१ परिचय	१
१.२ अध्ययनको उद्देश्य.....	२
१.३ अध्ययन विधि	२
१.४ अध्ययनको सीमा.....	४
१.५ अध्ययनको सांगठनिक ढाँचा	५

परिच्छेद २ न्यायमा पहुँचको अवधारणा

२.१ न्यायमा पहुँचको अर्थ.....	६
२.२ कानुनी व्यवस्था.....	६
२.३ कानुनको जानकारी अर्थात् चेतना	७
२.४ कानुनी परामर्श र प्रतिनिधित्व	८
२.५ न्यायिक संस्थाहरूसम्मको पहुँच	९
२.६ कार्यविधिगत स्वच्छता र निष्पक्षता.....	१०
२.७ न्यायिक निर्णय कार्यान्वयनको सुनिश्चितता.....	११

परिच्छेद ३ हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको अधिकार: विद्यमान कानुनी व्यवस्था

३.१ संवैधानिक व्यवस्था	१२
३.२ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन	१३
३.२.१ प्रभावकारी कानुनी उपचारको अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी संरक्षण.....	१३
३.२.२ महिला अधिकार महासन्धि अन्तर्गत न्यायमा पहुँचको अधिकार.....	१५
३.३ कानुनी तथा नीतिगत प्रयासहरू	१५
३.४ न्यायिक प्रयासहरू	१८

परिच्छेद ४

हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको वस्तुगत अवस्था

४.१ परिचय.....	२७
४.२. सहभागीहरूको स्थिति.....	२७
४.३. महिला विरुद्धको हिंसामा कमी नआउनुका कारणहरू.....	२८
४.४ सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको दृष्टिबाट लैङ्गिक हिंसा पीडितहरू.....	२९
४.५ महिलाविरुद्धको हिंसाका पीडितहरूको अदालतसम्म पहुँचको अवस्था.....	३०
४.६ न्यायमा पहुँचको असहज अवस्थामा सुधार ल्याउन अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू.....	२९
४.७ न्यायमा पहुँचको स्थिति सुधारका लागि प्रहरी, सरकारी वकिल र अदालतको व्यवहारमा परिवर्तनको आवश्यकता.....	३२
४.८ पीडितको गोपनीयता संरक्षण सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनको स्थिति.....	३३
४.९ महिलाविरुद्धको हिंसा सम्बन्धी मुद्दामा पीडित तथा साक्षीको संरक्षण र सुरक्षा.....	३४
४.१० लैङ्गिकमैत्री वातावरणको स्थिति.....	३५
४.११ महिलाविरुद्धको हिंसाको अनुसन्धान तथा अभियोजन सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था.....	३७
४.१२ कानुनी सहायताको प्रभावकारिता.....	३८
४.१३ हिंसापीडित महिलाको न्यायमा पहुँचका सम्बन्धमा उठेका अन्य विषयहरू.....	३९

परिच्छेद ५

निष्कर्ष तथा सुझावहरू

५.१ लैङ्गिक हिंसाका पीडित, साक्षी तथा प्रतिनिधित्व गर्ने एवं सहयोग गर्ने व्यक्तिहरूको संरक्षण.....	४१
५.२ स्वच्छ, निष्पक्ष एवं शीघ्र फौजदारी अनुसन्धान.....	४१
५.३ फौजदारी अनुसन्धानमा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण.....	४२
५.४ पीडित तथा साक्षीको हित संरक्षण सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन.....	४२
५.५ विवाद समाधानका परम्परागत प्रचलन तथा पद्धतिहरूको लैङ्गिक पूर्वाग्रही प्रयोगमा रोक.....	४२
५.६ न्यायिक सूचनामाथिको पहुँच.....	४३
५.७ स्थानीय सरकारको संलग्नता.....	४३
५.८. प्रभावकारी समन्वय.....	४३
५.९ हिंसापीडित महिलाहरूलाई एकीकृत सेवा.....	४३
५.१० कार्यविधिको सरलीकरण.....	४४
५.११ लैङ्गिक दृष्टिकोणमा सुधार.....	४४
५.१२ कानुनी सहायताको प्रभावकारिता.....	४४
५.१३ क्षतिपूर्ति तथा परिपूरणको उपलब्धता.....	४५
५.१४ स्थानीय स्तरका कानून व्यवसायीहरूको क्षमता अभिवृद्धि.....	४५
५.१५ न्यायमा पहुँच अभिवृद्धिका अन्य ठोस उपायहरू.....	४५

अनुसूचीहरू

अनुसूची - १	हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको अदालतमा पहुँचको अवस्था विषयक अध्ययन प्रश्नावली, २०६९.....	४६
अनुसूची - २	हिंसा पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच विषयक परामर्श बैठक	५२
अनुसूची - ३	हिंसा पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच विषयक परामर्श बैठक.....	५४
अनुसूची - ४	हिंसा पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच विषयक परामर्श बैठक	५६
अनुसूची - ५	हिंसा पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच विषयक प्रतिवेदनउपरको परामर्श बैठक.....	५८

मुद्दाहरूको सूची

- अधिवक्ता मीरा ढुंगाना वि. कानून तथा न्याय मन्त्रालयसमेत, (आदेश मिति २०५९।०५।१९) ।
- जितकृमारी पंगेनीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत (२०६३ सालको रिट नं. ०६४-००३५, आदेश मिति २०६५।३।२६) ।
- डिलबहादुर विश्वकर्मासमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयसमेत (संवत् २०६१ सालको रिट नं. ३३०३, निर्णय मिति २०६२।१।१९) ।
- शर्मिला पराजुलीसमेत वि. मन्त्रिपरिषद्को सचिवालय समेत (ने.का.प.२०६१, अंक १०, पृष्ठ १३१२) ।
- अधिवक्ता रेश्मा थापा वि. श्री ५ को सरकार, मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत (संवत् २०५८ सालको रिट नम्बर २८९१, उत्प्रेषणसमेत) ।
- अधिवक्ता सपना प्रधान मल्ल वि. कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय (२०५८ को रिट न ५६, फैसला मिति २०५९।१।१९) ।
- अधिवक्ता ज्योति पौडेल वि. नेपाल सरकार (२०६६ को रिट ध्व-०४२४, परमादेश, आदेश मिति २०६६।४।२८) ।
- ज्योति लम्साल पौडेल वि. नेपाल सरकार समेत (ने.का.प. २०६७, निर्णय नं. ८५०७, पृ. १९०३) ।
- सुन्तोली धामी (शाह) वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत (ने. का. प.२०६८ निर्णय नं. ८५४१, पृ. ११२) ।
- सपना प्रधान मल्ल वि. नेपाल सरकारसमेत भएको रिट निवेदनमा (संवत् २०६१ सालको रिट नं ३३९३, आदेश मिति २०६५।३।२७) ।
- इन्दिरा बस्नेत वि. नेपाल सरकार समेत (संवत् २०६३ सालको रिट नं. ०४०२, आदेश मिति २०६५।१०।२७) ।
- प्रकाशमणि शर्मासमेत वि. नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय, सिँहदरवारसमेत (ने. का.प. २०६५, निर्णय नं. ८००५, पृ. ९९९) ।
- अधिवक्ता उमा तामाङ्गसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत (सर्वोच्च अदालत, आदेश मिति: २०७०/४/१६)
- सपना प्रधान मल्ल वि. नेपाल सरकारसमेत (संवत् २०६३ सालको रिट नं. ३५६१ । आदेश मिति २०६४।९।१०) ।
- लक्षिमा वादी वि. लालबहादुर वादीको जारीले श्री ५ को सरकार (ने.का.प.२०६०, अंक ७८, पृष्ठ ५८७) ।
- विनय मानन्धर वि. मुकुन्द दास श्रेष्ठको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६७ अंक २, पृष्ठ २०१) ।

तालिका सूची

तालिका	पृष्ठ नं.
तालिका नं. १: प्रश्नावलीमा सहभागीहरूको प्रतिनिधित्वको स्थिति.....	२८
तालिका नं. २: महिला विरुद्धको हिंसामा कमी नआउनुका कारणहरू.....	२८
तालिका नं. ३: सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको दृष्टिबाट लैङ्गिक हिंसा पीडितहरू.....	२९
तालिका नं. ४: हिंसा पीडित महिलाहरूको अदालतसम्म पहुँचको अवस्था.....	३०
तालिका नं. ५: न्यायमा पहुँचको असहज अवस्थामा सुधार ल्याउन अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू	३१
तालिका नं. ६: न्यायमा पहुँचको स्थिति सुधारका लागि प्रहरी, सरकारी वकिल र अदालतको व्यवहारमा परिवर्तनको आवश्यकता.....	३२
तालिका नं. ७: पीडितको गोपनीयता संरक्षण सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनको स्थिति	३३
तालिका नं. ८: महिलाविरुद्धको हिंसा सम्बन्धी मुद्दामा पीडित तथा साक्षीको संरक्षण र सुरक्षा	३५
तालिका नं. ९: लैङ्गिकमैत्री वातावरणको स्थिति.....	३६
तालिका नं. १०: कानुनी सहायताको प्रभावकारिता	३८

कार्यकारी सारांश

हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको सन्दर्भमा धेरै कुराहरू उठेको भए तापनि अपेक्षाकृत रूपमा पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच सहज भएको महसुस भएको छैन। जबकि समावेशी लोकतान्त्रिक मुलुकमा स्वतन्त्रता, समानता र न्याय पाउने हकलाई आधारभूत अधिकारको रूपमा लिने गरिन्छ। समाजका सबै पक्षको सहज रूपमा न्याय पाउने अधिकार रहेको तथा न्यायपालिकाको प्रभावकारी न्याय सम्पादन गर्ने कर्तव्य भएको सन्दर्भमा हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा अदालतमा पहुँचको स्थिति कस्तो छ? के कस्ता समस्याहरू देखिएका छन्? र कानून तथा नीति, संगठन तथा मानवीय क्षेत्रमा रहेका सुधारका संभावनाहरू पहिचान गरी नीतिगत सुभाव दिने उद्देश्यले प्रस्तुत अध्ययन भएको हो।

प्रस्तुत अध्ययनका लागि उपलब्ध सीमित स्रोत, साधन र समयको सीमाभित्र रही विकास क्षेत्र, जनघनत्व, पहाड, तराई, महिलाहरूको साक्षरता प्रतिशत, द्वन्द्व प्रभावित जिल्लाहरू समेतको आधारमा तीनवटा जिल्लाहरू बर्दिया, सिरहा र धादिङलाई प्रतिनिधि जिल्लाको रूपमा चयन गरिएको थियो। ती जिल्लाहरूका सहभागीहरू- जिल्ला न्यायाधीश, अदालतका कर्मचारी, सरकारी वकील, प्रहरी, कानून व्यवसायी, नागरिक समाज, पत्रकार तथा अन्य सरोकारवालाहरूसँग प्रश्नावली मार्फत सुभाव संकलन गरी तिनीहरूको सुभावहरूको वस्तुगत अध्ययन गरी प्रस्तुत प्रतिवेदन तयार गरेको छ। प्रश्नावलीमा समावेश नभएका विषयहरूमा सहभागीहरूसँग विषय केन्द्रित समूह छलफल (Focus Group Discussion) गरी सुभाव समेत संकलन गरियो। प्रस्तुत अध्ययनको प्रतिवेदन तयार गर्ने तथा परिमार्जन गर्ने क्रममा काठमाडौंमा न्याय तथा कानून क्षेत्रका विज्ञ तथा सरोकारवालाहरूसँग पनि छलफल गरिएको थियो। तर स्रोत तथा समयाभावका कारण हिंसा पीडित महिलाहरूसँग प्रत्यक्ष छलफल गर्न सकिएन। उजुरीमा नआएका हिंसाहरूको स्थितिबारे पनि प्रस्तुत अध्ययनले समावेश गर्न सकेको छैन। यद्यपि हिंसाबाट पीडितहरूको पक्षमा कार्य गरिरहेका सरोकारवालाहरूबाट सुभावहरू प्राप्त भएका छन्। अध्ययनमा हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचमा सहजता र सुधारका लागि ठोस सुभावहरू प्रस्तुत गरिएका छन्।

प्रस्तुत अध्ययनलाई अगाडि बढाउने सन्दर्भमा पहिलो परिच्छेदमा परिचय, उद्देश्य, अध्ययन विधि, सीमा तथा अध्ययनको प्रस्तुतीकरण समावेश गरिएको छ। दोस्रो परिच्छेदमा न्यायमा पहुँचको अवधारणामा न्यायमा पहुँचका लागि आवश्यक तत्वहरूबारे छलफल गरिएको छ। आफ्ना अधिकार तथा स्वतन्त्रताको उल्लंघन विरुद्ध प्रभावकारी न्यायिक उपचार प्राप्त गर्न सक्ने वा नसक्ने भन्ने कुरा विभिन्न पक्षहरूले फरक पार्ने भएको हुनाले प्रस्तुत अध्ययनमा प्रचलित कानूनी व्यवस्थाहरू, कानूनको जानकारी, कानूनी परामर्श र प्रतिनिधित्व, न्यायिक संस्थाहरूमाथिको पहुँच योग्यता, कार्यविधिगत स्वच्छता र निष्पक्षता र न्यायिक निर्णयको कार्यान्वयनको सुनिश्चितताबारे विस्तृत छलफल गरिएको छ। ती तत्वहरूको यथोचित उपस्थिति नभएमा न्यायमा पहुँचको अवस्था सिर्जना नभएको मानिन्छ र त्यहाँ सुधारको जरुरत पर्दछ।

अविभेद तथा समानता सम्बन्धी व्यवस्था अन्तर्गत पनि महिलालाई पुरुषसह न्यायमा समान पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने सवैधानिक दायित्व सन्निहित रहेको छ र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून अन्तर्गत अधिकार वा स्वतन्त्रताको उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिको प्रभावकारी कानूनी उपचार पाउने हक सुनिश्चित छ । त्यस्तो उपचार स्वतन्त्र एवं सक्षम न्यायिक निकायले निर्धारण गरेको हुनुपर्दछ । तसर्थ अध्ययनको तेस्रो परिच्छेदमा हिंसाबाट पीडित महिलाको अधिकारको लागि व्यवस्था भएको विभिन्न सवैधानिक व्यवस्था, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून, कानूनी तथा नीतिगत प्रयासहरूबारे चर्चा भएको छ । त्यस सन्दर्भमा राष्ट्रको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व सन्दर्भमा मानवअधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, सबै प्रकारका जातीय भेदभावको अन्त्य सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको महासन्धि, बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, जेनेभा महासन्धि १९४९ को अतिरिक्त सन्धिपत्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधानका व्यवस्थाहरूबारे छलफल गरिएको छ । त्यस अतिरिक्त प्रचलित कानूनी व्यवस्था कार्यान्वयन नभएको र न्यायमा सहज पहुँच नभई रहेको अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले हिंसा पीडित महिलाहरूको न्यायमा सहज पहुँच सहज होस् भन्ने हिसाबले भएका प्रतिनिधि फैसला तथा आदेशहरूको विषयमा पनि उल्लेख गरिएको छ ।

अध्ययनको मूल उद्देश्यको रूपमा रहेको हिंसा पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको अवस्थालाई वस्तुगत रूपमा विश्लेषण गर्न प्रश्नावलीमार्फत जानकारी संकलन गरिएको थियो । प्रश्नावलीमा विशेष गरी महिला विरुद्धको हिंसामा कमी नआउनुका कारणहरू, तिनीहरूको अदालतसम्म पहुँचको अवस्था, अदालत, सरकारी वकील, तथा प्रहरीहरूको व्यवहारमा सुधारमा आवश्यक पक्षहरू, गोपनीयता संरक्षण सम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयनको अवस्था, पीडित तथा साक्षी संरक्षण सम्बन्धी अवस्था, अनुसन्धान तथा अभियोजनमा सुधारका क्षेत्रहरू समेटिएका थिए ।

सहभागीहरूबाट महिला विरुद्धको हिंसामा कमी नआउनुका कारणहरूमा गरिबी, अशिक्षा तथा चेतनाको कमी, कमजोर कानून कार्यान्वयन निकाय तथा फन्फटिलो अदालती प्रक्रिया जस्ता विषयहरू औल्याएका थिए । पीडितहरूको अदालतमा पहुँचको अवस्था सहज नभएको तथा सहज बनाउन अपराध अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउने, अदालती प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्ने, पीडित मैत्री वातावरण निर्माण गर्ने सुभावहरू प्राप्त भएका थिए । प्रहरी, सरकारी वकिल तथा अदालतमा सुधारका क्षेत्रहरूमा अपराध अनुसन्धानलाई व्यावसायिक बनाउनुपर्ने, प्रशिक्षण तथा क्षमता वृद्धि गर्नुपर्ने तथा कर्मचारीहरूलाई पुरस्कार तथा दण्डको व्यवस्था हुनुपर्नेमा जोड दिइएको थियो । सहभागीहरूले गोपनीयता कायम गर्ने सम्बन्धी अभ्यास, साक्षी तथा पीडितको सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था तथा लैंगिकमैत्री वातावरण सम्बन्धमा सुधारको आवश्यकता रहेको औल्याउनु भयो । उल्लेखित बमोजिम प्राप्त भएका तथ्यांक तथा सूचनाको अध्ययन विश्लेषणपछि देहायका सुभावहरू प्रस्तुत गरिएका छन्—

- लैङ्गिक हिंसाका पीडित, साक्षीहरूलाग्यत त्यस्तो मुद्दाको प्रतिनिधित्व एवं सहयोग गर्ने व्यक्तिहरूसमेतलाई संरक्षणको आवश्यकता रहेको छ ।
- हिंसा पीडित महिलाहरूको मुद्दाहरूको स्वच्छ, निष्पक्ष एवं शीघ्र फौजदारी अनुसन्धान तथा सबै न्यायिक निकायहरूले निरन्तर सुनुवाइको अवधारणालाई व्यावहारिक रूपले अनिवार्य रूपमा अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ ।

- फौजदारी अनुसन्धानमा लैङ्गिक संवेदनशीलता, मूलप्रवाहीकरण तथा सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि आवश्यकता रहेको छ ।
- संरक्षणात्मक तथा कल्याणकारी कानुनी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता आवश्यकता रहेको छ ।
- विवाद समाधानका परम्परागत प्रचलन तथा पद्धतिहरूको लैङ्गिक पूर्वाग्रही प्रयोगमा रोक लगाउनुपर्दछ ।
- हिंसा पीडित महिलाहरूको मुद्दाहरूको न्यायमा पहुँचको सहजताका लागि न्यायिक निकाय तथा समुदायबीच अन्तरसंवाद गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।
- स्थानीय स्तरमा कानुनी सहायताका लागि सिफारिस लगायतका कार्यहरूका लागि स्थानीय निकाय तथा सरकारको आवश्यकता महसुस भएकोले स्थानीय निकायको निर्वाचन यथाशिघ्र हुन आवश्यक छ ।
- सरोकारवालाहरूबीच प्रभावकारी समन्वय नभएको देखिएको हुनाले सो गर्न आवश्यकता देखिन्छ ।
- हिंसा पीडित महिलाहरूको मुद्दाहरूको न्यायमा पहुँचको सहजताका लागि एकीकृत सेवा आवश्यक रहेको छ ।
- हिंसा पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको सहजताका लागि हदम्यादमा लचकता तथा कार्यविधिमा सरलीकरण हुन आवश्यक छ ।
- अनुसन्धान तथा अदालती प्रक्रियामा लैङ्गिक दृष्टिकोणमा सुधार गर्न आवश्यक छ ।
- हिंसा पीडित महिलाहरूको मुद्दाहरूमा कानुनी सहायताको प्रभावकारिता आवश्यक छ ।
- हिंसा पीडित महिलाहरूको मुद्दाहरूको न्यायमा पहुँचको सहजताका लागि क्षतिपूर्ति तथा परिपूरणको उपलब्धता आवश्यक छ ।
- स्थानीय स्तरका कानून व्यवसायीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक छ ।
- प्यारालिगल समितिहरू लगायतका सम्बन्धित सरोकारवालाबीचको सहकार्य र समन्वयमा सुदृढीकरण गर्नुपर्दछ ।
- आमा समूह तथा नागरिक समाजका संघसंस्थाहरू समेतलाई परिचालन गरी समुदाय स्तरमा नै कानुनी सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- पीडितमैत्री पत्रकारितालाई प्रवर्द्धन गर्नका लागि न्याय क्षेत्रमा क्रियाशील पत्रकारहरूलाई आवश्यक तालिमको व्यवस्था तथा सञ्चालन गर्नुपर्दछ । प्रत्येक जिल्लामा लैङ्गिक हिंसाका पीडितहरूलाई उपयुक्त सुरक्षित घरहरूको स्थापना तथा सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- लैङ्गिक हिंसाका पीडितहरू तथा बालबालिकाहरू प्रतिकूल साक्षी ९ज्यकतर्षभ० हुने अवस्थाबाट जोगाउन नियमित अनुगमन तथा आवश्यक संरक्षणात्मक सहायता उपलब्ध गराउन निश्चित संयन्त्रको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

- कानुनी सेवालाई जिल्ला स्तरमा सीमित नराखी गाउँ स्तरसम्म विस्तार गर्ने र सो विस्तारित सेवाको माध्यमद्वारा स्थानीय स्तरमा लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध कानुनी संरक्षण तथा कानुनी उपचार लगायतका विषयमा जनचेतना जागृत गराउने तथा न्यायिक सूचनाहरूको प्रवाह गर्नुपर्दछ ।
- न्यायिक निकायहरूले न्यायिक प्रक्रियाको सिलसिलामा नै आवश्यकता अनुसार अन्तरिम राहत तथा उपचारका लागि आवश्यक आदेशहरू दिने परिपाटी अवलम्बन र विकास गर्नुपर्दछ ।

परिच्छेद १

अध्ययनको परिचय

१.१ परिचय

औपचारिक प्रत्याभूतिको हिसाबले नेपाली महिलाका अधिकारहरू अन्यत्रका महिलाका भन्दा कम छैनन्, तर व्यावहारिक यथार्थ भने फरक छ। बहुसंख्यक महिलाका लागि अधिकारका कुरा केवल कानुनी दस्तावेजहरूमा मात्र सीमित हुन पुगेका छन्। ती अधिकारहरूको व्यावहारिक उपभोग गर्न सक्ने अवस्थाको विद्यमानता छैन। नेपाली समाज आधारभूत रूपले नै पितृसत्तात्मक सोचबाट जकडिएको कारण इतिहासको विभिन्न कालखण्ड हुँदै वर्तमानसम्म आई पुग्दा पनि नेपाली महिलाहरू कुनै न कुनै स्वरूपका हिंसाजन्य कार्यहरूबाट प्रताडित भइरहनु पर्ने अवस्था कायमै छ। जसलाई दिनहुँजसो नेपाली सञ्चार जगतमा सम्प्रेषित हुने गरेका महिलाविरुद्धका हिंसाका घटनाहरूले पनि पुष्टि गर्दछन्।

विशेषगरी बोक्सीको आरोपमा अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार गर्नु, यातना दिनु तथा ज्यान लिनु, यौनजन्य दुर्व्यवहार, शोषण तथा बलात्कारको सिकार बनाइनु, दाइजो नदिएको निहुँमा गम्भीर कुटपिट गर्नु, जिउँदै जलाउनु वा आत्महत्या गर्न बाध्य तुल्याउनु, जबर्जस्ती वेश्यावृत्तिमा लगाउनु वा बेचबिखनको सिकार बनाउनु, छोरीमात्र जन्माएको वा सन्तान नजन्माएको निहुँमा यातना दिनु वा ज्यान लिनु, मदिरा सेवन गरी मानसिक तथा शारीरिक यातना दिनु वा चरित्रमा शंका गरी पत्नीको हत्या गर्नु एवं सामाजिक, आर्थिक वा राजनीतिक विभेद गरिनुजस्ता हिंसाजन्य घटनाहरूबाट आम नेपाली महिला पीडित हुनुपरिरहेको देखिन्छ।^१ यी त केवल समाचारहरूमार्फत् सतहमा आएका प्रतिनिधिमूलक घटना मात्र हुन्। सार्वजनिक नभएका घटनाहरूको कुनै लेखाजोखा नै छैन।

यस्ता व्यक्तिको जीउ ज्यान, स्वतन्त्रता तथा मानवीय मर्यादा बर्खलाप गरिएका हिंसाबाट पीडित महिलाको न्यायमा सहज पहुँच स्थापित हुन सकेको देखिँदैन, जसका कारण आर्थिक रूपले अति विपन्न, असाहय, अशिक्षित ग्रामीण महिलाहरू, अपाङ्गता भएका महिलाहरू, दलित समुदायका महिलाहरू, अल्पसंख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायका आदिवासी जनजाति समुदायका महिलाहरू लैङ्गिक हिंसाका दृष्टिले जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेको पाइन्छ।

नेपाल मानवअधिकार तथा महिलाका अधिकारहरूको संरक्षण गर्ने दर्जनौ अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूको पक्ष राष्ट्र हो।^२ नेपालको अन्तरिम सविधान, २०६३ अन्तर्गत अन्य नागरिकसरह महिलालाई मौलिक हक तथा स्वतन्त्रताहरूको हकदार नबनाइएको पनि होइन।^३ साथै सविधानले अरु नागरिकभन्दा महिलाहरू भिन्न रूपमा अवस्थित रहेको तथ्यलाई आत्मसात् गरी लैङ्गिक हिंसा तथा

१ कान्तिपुरका विभिन्न अंकहरू हेर्नुस् जस्तै २०६९ कात्तिक २६, २०६९ मंसिर ४, २०६९ मंसिर ६, २०६९ मंसिर १३, २०६९ मंसिर २१, २०६९ मंसिर २२, २०६९ पुस ९, २०६९ मंसिर १२, २०६९ पुस १५, २०६९ पुस १६, २०६९ पुस १७ गते आदि।

२ नेपालले हालसम्म २३ वटा मानवअधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धिहरूको पक्ष भइसकेको छ।

३ नेपालको अन्तरिम सविधान, २०६३ को धारा २०।

विभेदका विरुद्ध विशेष कानुनी संरक्षणको हकसमेत प्रत्याभूत गरेको छ।^४ यसका अतिरिक्त महिलाको समस्याहरूलाई विशेष किसिमले सम्बोधन गर्ने गरी महिलामैत्री घरेलु कानूनहरू अस्तित्वमा रहेका छन्।

लैङ्गिक हिंसा अन्त्य तथा लैङ्गिक सशक्तिकरणका लागि नेपाल सरकारले विगतदेखि नै विभिन्न नीतिगत प्रयासहरू पनि गर्दै आइरहेको पाइन्छ। अर्कोतर्फ सर्वोच्च अदालतले महिलामाथि हुने गरेको भेदभाव, हिंसा तथा शोषणको अन्त्यको लागि न्यायिक सक्रियता देखाउँदै आएको पनि छ।^५ तथापि महिलाविरुद्ध हुने हिंसाबाट पीडित हुने क्रममा भने खासै सुधार आएको देखिँदैन। बरु महिलामाथि हुने हिंसाजन्य घटनाहरू बढ्दै गएको देखिन्छ। सकभर हिंसाका घटनाहरू हुन नदिने र भई हालेमा पीडितले न्यायिक उपचार खोज्नका लागि सहज वातावरण सिर्जना गर्नु राज्यको परम दायित्व हुन्छ। तथापि यो कार्य चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको देखिन्छ। यसै परिप्रेक्ष्यमा महिलाविरुद्ध हुने हिंसाबाट पीडित महिलाको न्यायमा पहुँचको मोटामोटी अवस्था के छ र के कस्ता कारणहरूले न्यायमा पहुँचको अवस्था सिर्जना हुन सकिरहेको छैन, सो सम्बन्धमा सुधारका उपायहरू सुझाउनका लागि यो संक्षिप्त अध्ययन गरिएको हो।

१.२ अध्ययनको उद्देश्य

हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको अवस्था विषयक यस अध्ययनका निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन्।

- महिलाविरुद्धको हिंसाबाट पीडितहरूको अदालतमा पहुँचको अवधारणगत रूपरेखा प्रस्तुत गर्ने।
- महिलाविरुद्ध हिंसाबाट पीडितहरूको अदालतमा पहुँचको अवस्थाको विश्लेषण गर्ने।
- महिलाविरुद्धको हिंसाबाट पीडितहरूको अदालतमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा विद्यमान चुनौतीहरू तथा अवरोधहरूलाई उजागर गर्ने।
- अदालतमा पहुँचको विद्यमान अवस्थामा सुधार ल्याउनको लागि आवश्यक मूलभूत सुझाव तथा सिफारिसहरू प्रस्तुत गर्ने।

१.३ अध्ययन विधि

यस अध्ययनलाई उद्देश्यमूलक बनाउन महिला हिंसा र न्यायका सम्बन्धमा रहेका विद्यमान कानुनी व्यवस्थाहरूको व्यावहारिक प्रयोग कस्तो रहेको छ, भनी नमुनाको रूपमा तथ्य तथा सुझाव संकलन गर्न तीनवटा जिल्लाहरू (बर्दिया, सिराहा र धादिङ) लाई छनोट गरिएको थियो। जिल्लाहरूको छनौट गर्दा द्वन्द्वको प्रभाव, लैङ्गिक हिंसाको घनत्व तथा आईसीजे र न्यायिक प्रतिष्ठानको संस्थागत सम्पर्क र उपस्थितिलाई आधार मानिएको थियो। मुख्यतः जिल्ला छनौट गर्दा देहायका आधारहरूलाई लिइएको थियो।

४ ऐजन्।

५ महिलाविरुद्धको हिंसा सम्बन्धी परेका मुद्दा तथा महिलाअधिकारका सम्बन्धमा परेका सार्वजनिक सरोकारको विषयहरूमा सर्वोच्च अदालतले गरेको निर्णय तथा फैसलाहरूपछिका आवश्यक परिच्छेदमा छलफल गरिनेछ।

क्र. सं.	छनौट भएका जिल्ला	छनौटका आधार
१	सिरहा	पूर्वाञ्चल क्षेत्र, मुद्दाको चाप तथा जनधनत्व बढी भएको तराईको जिल्ला र महिला साक्षरता ३९.२ प्रतिशत
२	धादिङ्ग	मध्यमाञ्चल क्षेत्र, पहाडि जिल्ला तथा महिला साक्षरता ५५.७ प्रतिशत
३	बर्दिया	मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्र, द्वन्द्व प्रभावित तराईको जिल्ला तथा महिला साक्षरता ५७.९ प्रतिशत

अध्ययनमा उक्त जिल्लाका न्यायाधीशहरू, सरकारी वकिल, वैतनिक वकिल, निःशुल्क कानुनी सहायता दिने कानुन व्यवसायीलगायतका स्थानीय प्रतिनिधिहरू, महिला हिंसासँग सम्बन्धित विषयमा वकालत गर्ने संघसंस्थाका प्रतिनिधिहरू, समाजसेवीहरू तथा पत्रकारहरूको सुभावलाई आधार बनाइएको छ । प्रश्नावलीमा आधारित सर्वेक्षणलाई अध्ययनको महत्वपूर्ण माध्यम बनाइएको थियो । सहभागीहरूबाट सुभाव संकलनको लागि तयार गरिएको प्रश्नावलीमा लैङ्गिक हिंसाको उजुरीदेखि अदालती प्रक्रियासम्मका विभिन्न पक्षहरूलाई समेटिएको जम्मा १४ वस्तुगत तथा खुला प्रश्न समावेश गरिएको थियो । प्रश्नावलीको नमूना अनुसूची १ मा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रतिष्ठानको तर्फबाट अनुसन्धान टोलीले लक्षित जिल्लाहरूको स्थलगत भ्रमण गरी न्याय क्षेत्रका सरोकारवालाहरू समक्ष पुगी अनुसन्धानको उद्देश्य तथा उपादेयताका बारेमा अवगत गराई सर्वेक्षण उक्त प्रश्नावलीहरू भराई सम्बन्धित जिल्लाहरूमा लैङ्गिक हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको वस्तुगत स्थितिको बारेमा विचार संकलन गरिएको छ ।

लैङ्गिक न्यायको क्षेत्रमा कार्यरत नागरिक समाज तथा मानवअधिकार संघसंस्था, कानुन व्यवसायी, अदालत, सरकारी वकिल कार्यालय र प्रहरी कार्यालयका प्रतिनिधिहरू गरी जम्मा ८२ जनाको प्रश्नावलीमा आधारित सर्वेक्षणमा सहभागिता थियो । सहभागीहरूको नामावली अनुसूची २, ३ र ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ । सहभागीहरूको उपस्थितिको देहायबमोजिम रहेको थियो—

सहभागीहरू	सिरहा	बर्दिया	धादिङ्ग	जम्मा
जिल्ला न्यायाधीश	३	१	१	५
अदालतका अधिकृत तथा कर्मचारी	४	२	१	७
सरकारी वकिल	१	२	१	४
कानून व्यवसायी	७	६	४	१७
प्रहरी	१	४	२	७
पत्रकार, तथा नागरिक समाज तथा अन्य	२२	६	१४	४२
जम्मा	३८	२१	२३	८२

प्रश्नावलीमा-आधारित सर्वेक्षणका सम्पूर्ण सहभागीहरूसँग छुट्टै विषय केन्द्रित छलफल (Focus Group Discussion) को माध्यमबाट पनि गुणात्मक सुझावहरू संकलन गरियो। उक्त अन्तरक्रियात्मक छलफलहरूले प्रश्नावलीमा आधारित सर्वेक्षणले नसमेटेका अन्य महत्वपूर्ण विषयहरूमा सहभागीहरूको विचार बुझ्न, समस्याको गहिराईमा पुग्न मद्दत पुग्यो। साथै सहभागीहरूबीचकै एकअर्काका धारणाउपरका प्रतिक्रियाहरूले वास्तविक स्थितिको सही आँकलन गर्न पनि सहयोग पुगेको थियो। जिल्लाहरूबाट तथ्यांक संकलन गरेपछि काठमाडौंमा सुझावको लागि आयोजना गरिएको बैठकबाट प्राप्त पृष्ठपोषणको पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण रह्यो। त्यसबेला सहभागीहरूबाट न्यायमा पहुँचको विद्यमान अवस्थालाई सुधार गर्नेबारे महत्वपूर्ण सुझावहरू प्राप्त भएका थिए। सो कार्यक्रमका सहभागीहरूको नामावली अनुसूची ५ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

विद्यमान ऐन कानूनको सर्वेक्षण, प्रश्नावली, लक्षित समूहसँग छलफल, परामर्श बैठक र छापामा आएका समाचार र अन्य माध्यमबाट संकलन गरिएका तथ्यहरूको विश्लेषण गर्न प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोत दुवै प्रयोग गरी प्रस्तुत प्रतिवेदन तयार पारिएको हो।

१.४. अध्ययनको सीमा

यस अनुसन्धानको अध्ययन नेपालको औपचारिक न्यायिक क्षेत्रमा केन्द्रित रहेको छ। हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको चालु अवस्थाको अध्ययनको लागि तीन वटा नमुना जिल्लाहरू सिराहा, धादिङ र बर्दियालाई छनोट गरी उक्त लक्षित जिल्लाहरूमा स्थलगत भ्रमण गरी तथ्यांक र जानकारीहरू संकलन गरिएको छ।

अध्ययनका लागि नमुना संकलन गरिएको जिल्लाहरूमा यथेष्ट छलफल तथा सुझाव संकलन गरिएको भए तापनि समय तथा स्रोतको सीमितताको कारण अन्य जिल्लाहरूमा पुग्न नसकेको र ग्रामीण तहसम्म पुग्न सकेको अवस्था छैन। यसले गर्दा उजुरी नपरेका तथा अदालतसम्म नआएका महिला विरुद्धको हिंसाको स्थिति कस्तो छ भन्ने विषय अध्ययनमा समावेश गर्न सकेको छैन। अध्ययनको क्रममा पीडितहरूको हितमा कार्य गर्ने व्यक्ति तथा सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरिएको भए तापनि पीडितहरूसँग प्रत्यक्ष छलफल गरेको छैन। तसर्थ प्रस्तुत अध्ययन उजुरी परेका र अदालतसम्म आएका मुद्दाहरूको स्थितिको अवस्थाको नमूना अध्ययन (Pilot Study) को रूपमा लिन सकिन्छ।

साथै महिलाविरुद्धको हिंसाका पीडितहरूको अदालतमा पहुँचको अभिवृद्धि गर्न के के विषयहरू बाधक रहेका छन् र के के सुधार गर्न आवश्यक छ भनी मूलभूत रूपमा थोरै तर अति आवश्यक विषयहरूमा मात्र सुझाव दिने र थप अध्ययन गर्न आवश्यक रहेको विषय पहिचान गर्ने उद्देश्यले पनि प्रस्तुत अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको हो।

१.५ अध्ययनको सांगठनिक ढाँचा

प्रस्तुत अध्ययनलाई जम्मा पाँचवटा परिच्छेदहरूमा व्यवस्थित गरिएको छ। पहिलो परिच्छेदले अध्ययनको सामान्य परिचयलाई समेटिएको छ। यस अन्तर्गत अध्ययनको पृष्ठभूमि, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययन विधि, अध्ययनको सीमा र अध्ययनको सांगठनिक ढाँचालाई समेटिएको छ। दोस्रो परिच्छेदमा न्यायमा पहुँचको अवधारणागत पक्षहरू तथा न्यायमा पहुँचका अन्तरवस्तुहरूको संक्षिप्तमा विवेचना गरिएको छ। त्यसैगरी तेस्रो परिच्छेदले लैङ्गिक हिंसाका पीडितको न्यायमा पहुँचका सम्बन्धमा विद्यमान अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाको संक्षेपमा उल्लेख गरिएको छ। चौथो परिच्छेदमा अध्ययनको क्रममा संकलन गरिएका तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ भने पाँचौँ परिच्छेदमा अध्ययनका निष्कर्ष तथा सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

प्रस्तुत अध्ययनको सिफारिसहरूलाई सम्बद्ध निकायले कार्यान्वयन गरेमा महिलाविरुद्धको हिंसाका पीडितहरूको अदालतमा पहुँचको अभिवृद्धि गरी समुच्च न्यायपालिकाको सुधार क्षेत्रमा सहयोग पुग्न सक्ने अपेक्षा राख्न सकिन्छ।

परिच्छेद २

न्यायमा पहुँचको अवधारणा

१.१ न्यायमा पहुँचको अर्थ

सामान्यतया न्यायमा पहुँच भन्नाले व्यक्ति तथा नागरिकहरूमा आफ्ना कानुनी समस्याहरूको समाधानको लागि न्यायिक निकायहरूको उपयोग गर्न सक्ने सक्षमता विद्यमान हुनुलाई बुझिन्छ।^६ न्यायमा पहुँचको अवस्था सिर्जना हुनका लागि न्यायिक संस्थाहरूले प्रभावकारी रूपले न्यायिक समस्याहरूको सम्बोधन गर्न सक्नुपर्छ। न्यायमा पहुँचबिना कानूनद्वारा संरक्षित अधिकारहरू उल्लंघन भएमा तिनको प्रचलन असम्भव हुने भएकाले न्यायमा पहुँचको अधिकारलाई अधिकारहरूको पनि अधिकार मान्न सकिन्छ। नागरिकले जुनसुकै जात, जाति, संस्कृति, धर्म, लिङ्ग, वर्ण, उत्पत्ति, भाषा र वैचारिक आस्था भए पनि बिनाकुनै विभेद न्याय प्राप्तिको लागि सम्बन्धित न्यायिक निकाय समक्ष पुग्न सक्ने परिस्थितिको निर्माण गरिदिनु न्यायमा पहुँचका लागि पूर्वसर्त नै हो।

सामान्यतया न्यायमा पहुँचका पाँचवटा अन्तरवस्तुहरू छन्, जस अन्तर्गत उपयुक्त कानुनी व्यवस्था, कानूनको ज्ञान तथा चेतना, कानुनी परामर्श र प्रतिनिधित्व, न्यायिक संस्थामाथिको पहुँच, स्वच्छ कार्यविधि तथा प्रचलनयोग्य न्यायिक उपचार पर्दछन्।^७ किनकि यी प्रत्येक तत्वहरूले आफ्ना न्यायिक तथा कानुनी समस्याहरू समाधानार्थ न्यायिक प्रकृयाको प्रयोग गर्ने नागरिकको सक्षमतालाई प्रभावित गर्दछन्। अर्थात् आफ्ना अधिकार तथा स्वतन्त्रताको उल्लंघनविरोध प्रभावकारी न्यायिक उपचार प्राप्त गर्न सक्ने वा नसक्ने भन्ने कुरा उक्त अन्तरवस्तुहरूमा निर्भर गर्दछ। यी तत्वहरूको यथोचित उपस्थिति नभएमा न्यायमा पहुँचको अवस्था सिर्जना नभएको मानिन्छ र त्यहाँ सुधारको जरुरत पर्दछ।

१.२ कानुनी व्यवस्था

कानुनी व्यवस्थाले नागरिकका अधिकार तथा कर्तव्यहरू तोक्नुका साथै कानूनले संरक्षण प्रदान गरेका अधिकारको प्रयोग तथा कर्तव्यहरूको पालनाका सिलसिलामा सिर्जना भएका न्यायिक समस्या समाधानका लागि संस्थागत संयन्त्रको व्यवस्था गर्दछ। कानुनी रूपरेखाभित्र लिखित मात्रै नभएर अलिखित तथा प्रथाजनित कानूनको उपस्थिति पनि हुन्छ। जसले समस्या समाधान खोज्नका लागि एउटा आधार सिर्जना गर्दछ। कानुनी व्यवस्थाले कुनै पनि विवादभित्र अन्तरनिहित न्याय निरूपण हुन सक्ने विषयलाई परिभाषित गर्दछ। त्यस्ता न्यायिक प्रचलनयोग्य विषय तथा विवादहरूलाई न्यायिक निकायमा ल्याउने अधिकारलाई पनि मान्यता प्रदान गर्दछ। कानुनी व्यवस्थाले कुन अदालतको अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत कुन मुद्दाको निपटारा हुने हो र मुद्दा गर्ने अधिकार कसको हुने भन्ने कुरालाई पनि परिभाषित गरेको हुन्छ। प्रथाजनित कानून तथा व्यवहारहरूलाई मान्यता दिने प्रस्ट कानुनी

६ हेर्नुहोस्, Gary KY Chan, The Right of Access to Justice: Judicial Discourse in Singapore and Malaysia, Asian Journal of Comparative Law, Volume 2, Issue 1 2007 Article 2, page 1.

७ हेर्नुहोस्, ACCESS TO JUSTICE ASSESSMENT FOR PHILIPPINES MINDANAO, American Bar Association, January 2012, page 5.

८ ऐजन, पेज १३ देखि २० सम्म।

नियमहरू तथा मापदण्डहरूको निर्धारणसमेत गरिएको हुन्छ । यदि कानूनमा उल्लिखित नियम तथा मापदण्डहरू प्रस्ट छैनन् भने तिनको अभ्यासले विभेदपूर्ण व्यवहार सिर्जना गर्न सक्छन् । न्यायमा पहुँचका सन्दर्भमा त्यस्ता कानुनी व्यवस्थाहरू अविभेदको सिद्धान्तमा आधारित छन् वा छैनन् त्यो पनि नितान्त महत्वपूर्ण हुन्छ । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबीचको अन्तरसम्बन्ध तथा परिपूरकताले तथा न्यायिक सिद्धान्तहरूको कानुनी हैसियतजस्ता कुराले पनि समग्र कानुनी व्यवस्थाको प्रभावकारितालाई प्रभावित पारेको हुन्छ ।^९

२.३. कानूनको जानकारी अर्थात् चेतना

न्यायमा पहुँचका लागि कानूनको जानकारी अर्थात् चेतना अर्को महत्वपूर्ण तत्व हो । नागरिकहरूले आफूउपर अन्याय वा गैरकानुनी क्रियाकलाप भएको वा आफूले प्राप्त गर्नुपर्ने अधिकार नपाएको कुराको कतिको जानकारी राख्छन्, त्यो नितान्त महत्वपूर्ण हुन्छ ।^{१०} कानूनको बारेमा तिनीहरूको विशेष ज्ञान हुनुपर्छ भन्ने त छैन । तर व्यक्तिहरू आफ्ना अधिकारको बारेमा शिक्षित र सुसूचित हुन आवश्यक छ । साथै राज्यको कानुनी व्यवस्था अन्तर्गत संरक्षित अधिकारहरूको उल्लंघन भएको खण्डमा के कसरी कानुनी उपचार हासिल गर्ने भन्ने कुराको जानकारी हुनु पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । अन्यथा अन्याय सहने वा अन्याय भएको छ भन्ने थाहै नपाई बस्ने स्थिति पनि सिर्जना हुन सक्छ । नितान्त निम्न शैक्षिकस्तर भएका एवं निरक्षर व्यक्तिहरूले प्रायः आफ्नो अधिकार र कर्तव्यको उपभोग वा प्रयोग गर्न असहज हुन्छ, किनकि उनीहरूलाई कानूनको राम्रो जानकारी हुँदैन । निरक्षरताको अवस्थाका कारणले उनीहरूमा न्याय प्रणालीले कसरी काम गर्छ भन्ने सही जानकारी नै नहुन सक्छ । सूचनाहरूको सम्प्रेषण गर्ने र न्यायिक काम कारबाहीको बारेमा जानकारी गराउने दायित्व न्यायिक संस्थाहरूको हो । आफ्नो सेवामा निर्भर सेवाग्राहीहरूलाई आफूले प्रदान गर्ने सेवाको बारेमा जानकारी गराउनु जरुरी हुन्छ । यदि सरकार वा अन्य जिम्मेवार निकायहरूले त्यस्तो सूचना उपलब्ध गराउँदैनन्, त्यस्तो सूचना प्रदान गर्न उदासीनता देखाउँछन् वा उनीहरूसँग स्रोत साधनको अभाव हुन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा जनताले आफ्ना कानुनी समस्याहरूको समाधानका लागि के उपाय अवलम्बन गर्ने भन्नेबारेमा अन्याय हुनु स्वाभाविक हुन्छ । कुन हदसम्म आमसञ्चारका साधनहरूलाई प्रयोग गरेर न्यायिक तथा कानुनी सूचनामाथि जनताका व्यापक पहुँच स्थापित गर्न सकिएको छ, त्यो नितान्त महत्वपूर्ण हुन्छ । कानुनी निरक्षरताको स्थितिको अन्त्यका लागि पनि यस्ता कार्यक्रमहरूको जरुरत पर्दछ । औपचारिक तथा अनौपचारिक कानून प्रणालीका सरोकारवालाहरूलाई समुदायमा कसरी सूचना प्रवाह गर्ने भन्नेबारेमा ज्ञान हुनु र त्यसको महत्व बोध हुनु नितान्त महत्वपूर्ण हुन्छ । न्याय निरूपणमा खुलापनाका लागि पनि सूचनाको अधिकार तथा कानुनी सचेतनाका बारेमा तालिम जरुरत हुन्छ ।^{११}

९. खासगरी न्यायिक उपचार खोज्ने तथा त्यस्तो उपचार प्रदान गर्नका लागि घरेलु कानूनको अपर्याप्तताको अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले परिपूरकको भूमिका खेल्दछ । साथै अधिकारमुखी व्याख्याको लागि पनि यसको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । हेर्नुहोस्, "BANGALORE PRINCIPLES" (Conclusions of Judicial Colloquia and other meetings on the Domestic Application of International Human Rights Norms and on Government under the Law, 1988-1992). http://www.thecommonwealth.org/shared_asp_files/uploadedfiles/%7BA2407AAC-A477-491D-ABA4-A2CADF227E2B%7D_BANGALORE%20PRINCIPLES.pdf (accessed on 5 July 2013).

१०. न्यायमा पहुँचका लागि कानुनी चेतनाको महत्वको बारेमा विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, Access to Justice and Legal Aid in East Africa, A report by the Danish Institute for Human Rights, based on a cooperation with the East Africa Law Society, December 2011. http://www.humanrights.dk/files/images/Publikationer/Legal_Aid_East_Africa_Dec_2011_DIHR_Study_Final.pdf (accessed on 4 July 2013).

११. हेर्नुहोस्, ACCESS TO JUSTICE ASSESSMENT FOR PHILIPPINES MINDANAO, American Bar Association, January 2012, पृष्ठ २९ ।

कानूनको बारेमा मात्रै जानकार भएर पुग्दैन, व्यक्ति तथा समुदायले त्यस्तो कानून उल्लंघन हुँदा कानुनी उपचार प्रदान गर्ने संस्थाहरूको बारेमा पनि जानकारी राख्नु अत्यावश्यक हुन्छ। यदि आफैँ कानुनी समस्याको बारेमा उपचार खोज्न सक्ने अवस्था नभएमा कानुनी सहयोग तथा परामर्श दिने कुन कुन संस्थाको विद्यमानता छ, त्यसको पनि जानकारी हुनु जरुरी छ। त्यस्ता सहायता दिने संस्थाहरूको विश्वसनीयता पनि महत्वपूर्ण हुन्छ। सूचना तथा कानुनी ज्ञानको प्रचार प्रसार तथा अभिवृद्धिका लागि स्थानीय स्तरका निर्वाचित तथा अनिर्वाचित निकायहरूको सहयोगी भूमिकाको परिचालन अपेक्षित हुन्छ। जसले अहिलेसम्म पनि प्रहरी तथा सरकारी अभियोजनकर्तासँग सामान्य जनता घुलमिल हुन नचाहने स्थितिलाई अन्त्य गर्दछ र कानुनी ज्ञान र चेतनाको विस्तारका लागि जिम्मेवार निकायहरू र समुदायबीचको सहकार्यलाई प्रवर्द्धन गर्दछ।

२.४. कानुनी परामर्श र प्रतिनिधित्व^{१२}

व्यक्ति तथा समुदायलाई कानुनी ज्ञान दिनु मात्रै पर्याप्त हुँदैन। उपयुक्त कानुनी उपचार के हुने र त्यो बाटो कसरी अख्तियार गर्ने भन्नेबारेमा कानुनी सल्लाह तथा परामर्शको आवश्यकता पर्दछ। साथै उसको तर्फबाट न्यायिक उपचारको खोजीका लागि प्रतिनिधित्व गर्ने कानूनको जानकार व्यक्ति अर्थात् दक्ष कानून व्यवसायीको पनि जरुरत पर्दछ। नागरिक आफैँले सो सबैको आँकलन गर्न सक्ने भन्ने हुँदैन। कानुनी समस्यामा परेका नागरिकहरू दक्ष पेसाकर्मी तथा कानून व्यवसायीबाट आफ्नो समस्याको बारेमा सल्लाह लिन सक्ने अवस्थामा हुन जरुरी छ। उनीहरू सुसूचित भएर आफ्नो निर्णय लिन सक्ने क्षमता आर्जन गर्नका लागि पनि यो अवस्थाको विद्यमानता आवश्यक छ। यसका लागि कानुनी सहायता तथा कानुनी प्रतिनिधित्वको अधिकार संरक्षित गरिएको हुन्छ। के कस्तो कानुनी सहायता र प्रतिनिधित्व जरुरी हुने भन्ने कुरा प्रत्येक व्यक्तिको समस्याको प्रकृतिमा निर्भर गर्दछ। यदि नागरिकले आर्थिक अवस्थाका कारण त्यस्तो कानुनी सहायता आफैँ लिन नसक्ने अवस्था भएमा निःशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने प्रभावकारी संयन्त्र हुनुपर्छ। कानुनी सेवा प्रदायकहरूलाई आवश्यक तालिमको आवश्यकता पर्दछ। यो राज्यको जिम्मेवारी हो। कानुनी सहायता कार्यक्रमको समेट्ने दायरा पनि महत्वपूर्ण हुन्छ। यो केवल फौजदारी न्यायको सन्दर्भमा मात्रै सीमित नभएर देवानी विषयहरूमा पनि उपलब्ध हुनुपर्दछ। सबैभन्दा पिँधमा रहेका तथा गरिबीको चपेटामा परेका जनताको पहुँच सुनिश्चित हुनुपर्छ।^{१३} त्यसमाथि पनि महिलाहरूको आर्थिक परनिर्भरताका कारणले सबैभन्दा ठूलो समस्यामा परेका हुन्छन्। यहाँसम्म कि कानून व्यवसायी खोज्न आउन सक्ने आर्थिक अवस्था पनि नहुन सक्छ। प्रभावकारी कानुनी सहायतामाथि पहुँचको अभाव न्यायमा पहुँचका लागि सबैभन्दा ठूलो व्यवधानको रूपमा रहेको हुन्छ।^{१४}

^{१२} ऐजन, पृष्ठ २५, २६।

^{१३} हेर्नुहोस्, Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights, A/67/278, 9 August 2012, अनुच्छेद ६१ र ६२।

^{१४} ऐजन, अनुच्छेद ६३।

१.५. न्यायिक संस्थाहरू माथिको पहुँचयोग्यता^{१५}

न्याय निरूपणको कार्यमा संलग्न संस्थाहरूको सेवा कति सर्वसुलभ छ ? ती संस्थाहरू कति जनताको पहुँचमा छन् ? कतिको छिटोछरितो न्यायिक निरूपणको काम गर्दछन् ? यी विषयहरू पनि न्यायको पहुँचको कुरा गर्दा निकै महत्वपूर्ण हुन्छन् । यसमा केवल प्रत्यक्षतः अदालत वा कानुनी सेवा प्रदायकलाई तिर्ने पैसा मात्रै नभएर मुद्दा मामिला गर्दा उनीहरूले गुमाउने आम्दानीलाई पनि खर्चको रूपमा हेर्ने गरिन्छ । न्यायिक निकायको भौगोलिक अवस्थिति तथा जनसंख्या तथा आर्थिक, सामाजिक सूचकहरूको अनुपातमा न्यायिक जनशक्तिको वितरणसमेत यस सन्दर्भमा महत्वपूर्ण हुन्छ । यसैगरी न्यायिक संस्थाभित्र आर्थिक अनियमितता तथा घूसखोरीको स्थितिले पनि न्यायमा पहुँचलाई गम्भीर रूपले प्रभावित पारेको हुन्छ । कतिपय देशहरूमा न्याय खोज्नका लागि साना कर्जा तथा अनुदान दिने प्रचलन रहेको भेटिन्छ । त्यस्ता व्यवस्थाहरूले न्याय खोज्नका लागि नागरिकलाई प्रेरित गर्ने तथा राहत प्रदान गर्दछन् ।

न्यायिक संस्थासम्मको पहुँचको कुरा गर्दा पहिलो महत्वपूर्ण पक्ष त न्यायिक संस्थासम्मको यात्रा हो । यदि यो नै कठिन छ भने न्यायिक संस्थाहरूको औचित्य कसरी स्थापित हुन सक्छ ? त्यस्तो अवस्थामा यो पहुँचबाहिरको हुने भयो । यसका साथै न्यायिक संस्थामा न्यायका लागि गुहार्दा आइपुग्ने सुरक्षा तथा संरक्षणका जोखिमहरूतर्फ पनि विशेष ध्यान दिन जरुरी हुन्छ । न्यायिक निकायसँगको अन्तरक्रियाका कारण भन्ने जोखिम बढ्ने स्थिति बन्न सक्छ । डर, धाक, धम्की, हैरानी तथा हतोत्साहित गराउने कामहरू हुन सक्छ । खासगरी न्याय खोज्ने पीडित महिलालाई समाजमा हेय दृष्टिले लाञ्छना (Stigmatize) लगाउने र हेर्ने गरेको पाइन्छ । अपाङ्गताका कारणले तथा वृद्धावस्थाका कारणले पनि पहुँचमा अवरोध सिर्जना हुने स्थिति आउन सक्छ । त्यसलाई पनि सम्बोधन गर्नु जरुरी हुन्छ । उनीहरूको आवश्यकतालाई हेरेर न्यायिक कार्यविधि तथा कार्यक्रमहरूमा परिमार्जन र समायोजनको खाँचो पर्दछ । अस्थायी प्रकृतिका घुम्ती अदालतको प्रचलनलाई प्रयोगमा ल्याउने हो भने पनि यसले पहुँच विस्तारमा निकै मद्दत गर्छ । न्याय तथा कानुनी सेवाबारेका सार्वजनिक शिक्षा कार्यक्रमहरूको सञ्चालन तथा समुदायमा पुग्ने कार्यक्रमहरूले न्यायिक निकायहरूका बारेमा जनताका धारणाहरू परिवर्तन गराउनमा मद्दत पुगेका प्रशस्त उदाहरणहरू छन् । न्याय प्रणालीप्रतिको विश्वास जागृत गराउन तथा न्यायिक संस्थाप्रतिको भ्रम हटाउनका लागि यसले निकै ठूलो मद्दत गर्दछ । साथै खास अवस्थाका पीडितहरूलाई एकीकृत सेवा तथा सहायता उपलब्ध गराउन सके पनि त्यो नितान्त फलदायी हुने देखिन्छ । जस्तै एउटै छानोमुनि कानुनी सहायता, मनोसामाजिक परामर्श, स्वास्थ्य परीक्षण, आवास तथा बाल स्याहारको उपलब्धता हुने हो भने निश्चय पनि यसले खासगरी लैङ्गिक हिंसाका पीडितहरूलाई न्यायमा पहुँचको अवस्थामा उल्लेख्य सुधार आउन सक्ने देखिन्छ ।^{१६}

^{१५} हेर्नुहोस्, A FRAMEWORK FOR STRENGTHENING ACCESS TO JUSTICE IN INDONESIA, available at: <http://siteresources.worldbank.org/INTJUSFORPOOR/Resources/A2JFrameworkEnglish.pdf> (accessed on 5 July 2013).

^{१६} बंगलादेशमा यस किसिमको सेवामार्फत् के कसरी न्यायमा पहुँच अभिवृद्धिमा सघाउ पुगेको छ, भन्नेबारेमा जानकारी राख्नका लागि हेर्नुहोस्, Md. Abdur Rahim Mia, ROLE OF ONE STOP CRISIS CENTRE (OCC) IN PROTECTING WOMEN'S RIGHTS: AN ANALYSIS WITH SPECIAL REFERENCE TO RAJSHAHI DISTRICT, available at: <http://www.biliabd.org/article%20law/Vol-11/Md.%20Abdur%20Rahim%20Mia.pdf> (accessed on 5 July 2013).

अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको कुन हदसम्म छिटोछरितो मुद्दाको छिनोफानो हुन सक्छ भन्ने हो । ढिलाई नितान्त पीडादायी र नकारात्मक प्रभाव दिने खालको हुन्छ । मुद्दाको चाप, मुद्दा व्यवस्थापनको प्रणाली तथा पद्धति के कस्तो छ ? भन्ने कुराले पनि न्यायमा पहुँचको स्थितिलाई प्रभाव पार्छ । अनावश्यक रूपमा मुद्दाको चापलाई दोष दिने प्रवृत्ति पनि हुन सक्छ, ताकि आफूले जिम्मेवारी लिनु नपर्ने होस् । पर्याप्त जनशक्ति नभएको अवस्थामा मात्रै मुद्दाको चापलाई कारण मान्न सकिएला अन्यथा त्यो तर्क वस्तुगत हुन सक्तैन । कानुनी समयसीमाको पालना हुने गरेको छ छैन ? मूल्यांकनको आधार केलाई मानिन्छ ? सुपरिवेक्षण र अनुगमनको प्रभावकारिता र विश्वसनीयताको स्थिति कस्तो छ ? जस्ता कुराहरूले पनि न्यायिक संस्थामाथिको जनविश्वास तथा पहुँचको स्थितिलाई प्रभावित पार्दछन् ।^{१७}

२.६. कार्यविधिगत स्वच्छता र निष्पक्षता^{१८}

नागरिकहरूले आफ्नो कानुनी तथा न्यायिक समस्या प्रभावकारी ढंगले प्रस्तुत गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछन्, विवादहरू कसैको अनुचित प्रभावबिना नै निष्पक्षताका साथ निपटारा गरिन्छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नु पनि त्यत्तिकै जरुरी हुन्छ । यदि मध्यस्थताको माध्यमबाट समाधान गर्ने हो भने नागरिकले स्वेच्छाले पूर्णतः सुसूचित भएर त्यसमा सहभागी हुन सक्छन् र आफ्ना पक्षमा तथ्य प्रमाण तथा तर्कहरू राख्न सक्ने सक्षमता मुद्दाका पक्षहरूसँग हुन्छ भन्ने कुराको सुनिश्चितता महत्वपूर्ण हुन्छ । यो कुरा न्यायिक निकायहरूले कस्तो कार्यविधि अपनाउँछन् भन्नेमा निर्भर गर्दछ । जुनसुकै भाषा बोल्ने भए पनि मुद्दाको कारबाहीको बारेमा पूर्णतः बुझ्न सक्ने हैसियतमा नागरिकहरू हुनुपर्छ । यदि उनीहरू मुद्दाको कारबाहीको भाषा नबुझ्ने हो भने यसले न्यायिक प्रक्रियामा प्रभावकारी ढंगले सहभागी हुने र आफ्ना कुराहरू प्रस्तुत गर्ने क्षमतामा ठूलो ह्रास आउँछ । अर्को महत्वपूर्ण पक्ष के छ भने मुद्दामा आफ्नो साक्षी उपस्थित गराएर बयान गराउन सक्ने अवस्था छ छैन र साक्षीको संरक्षण तथा सुरक्षाको स्थिति के छ, त्यो पनि नितान्त महत्वपूर्ण हुन्छ । यदि साक्षीविरुद्ध डर त्रासको स्थिति सिर्जना गरिन्छ भने न्यायमा पहुँचको त्यो ठूलो व्यवधान हो । मुद्दामा साक्षीको निर्बाध सहभागिताको सुनिश्चितता अपरिहार्य हुन्छ । कतिपय अवस्थामा कानुन राम्रो हुँदाहुँदै पनि तदनुरूपको न्यायिक व्यवहार नहुन सक्छ । त्यसैले व्यवहारलाई परिवर्तन गर्नका लागि तालिमको खाँचो पर्न सक्छ । कुनै पनि न्यायकर्मी पूर्वाग्रही हुनु हुँदैन । न त ऊ कहीं कतैबाट अनुचित रूपमा प्रभावित हुन नै हुन्छ । अनुचित प्रभाव खासगरी वञ्चितकृत समुदायहरूको न्यायमा पहुँचका लागि बढ्ता हानिकारक हुन्छ । भ्रष्टाचार एवं अन्य राजनीतिक, पारिवारिक तथा निजी स्वार्थहरूका कारण मुद्दालाई प्रभावित पार्ने प्रवृत्ति हुन सक्छ । स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकायद्वारा प्रभावकारी न्यायिक उपचार प्रदान गर्ने कुराको सुनिश्चितताको लागि न्यायिक स्वतन्त्रताको कानुनी प्रत्याभूति, पारदर्शी नियुक्ति प्रक्रिया, अनुचित बर्खास्तीबाट संरक्षण, यथोचित पारिश्रमिक र सुरक्षा प्रबन्ध महत्वपूर्ण अन्तरवस्तु हुन् । यसैगरी न्याय सम्पादन कार्यको नियमित अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्ने संयन्त्रको प्रभावकारी उपस्थिति पनि महत्वपूर्ण हुने निर्विवाद छ ।

^{१७} यस सम्बन्धमा “विकृतिविहीन न्यायपालिकाको विकासका लागि अध्ययन कार्यदलको प्रतिवेदन २०६६” तथा “न्यायपालिकाप्रति जनआस्था अभिवृद्धि अध्ययन समितिको प्रतिवेदन, २०६४” सन्दर्भिक छन् ।

^{१८} हेर्नुहोस्, ACCESS TO JUSTICE ASSESSMENT FOR PHILIPPINES MINDANAO, American Bar Association, January 2012, पृष्ठ ४१ ।

१.७. न्यायिक निर्णय कार्यान्वयनको सुनिश्चिता^{१९}

कानून बमोजिमको न्यायिक निर्णयले मात्रै न्यायमा पहुँचको सार्थकतासिद्ध हुँदैन । त्यस्ता निर्णयहरूको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्नका लागि निश्चित संयन्त्रको जरुरत पर्दछ । साथै न्यायिक निर्णयको उल्लंघन तथा अपरिपालनाका लागि जवाफदेही बनाउने कानुनी तथा संस्थागत संयन्त्रको प्रभावकारी उपस्थिति अनिवार्य हुन्छ । निर्णय कार्यान्वयनको सुनिश्चितताले नै न्यायिक निकायको वैधतालाई सुनिश्चित गर्दछ । यसप्रतिको जनताको आस्था र विश्वास नै न्यायिक निर्णयको परिपालनाको प्रभावकारितामा निर्भर गर्दछ ।

१९. ऐजन, पृष्ठ ४९।

परिच्छेद ३

हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको अधिकार : विद्यमान कानुनी व्यवस्था

३.१. संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुने कुराको प्रत्याभूति दिएको छ । त्यसैगरी कानून बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण नहुने पनि प्रत्याभूत गरिएको छ^{२०} । हिंसापीडित हुनबाट महिलालाई संरक्षण प्रदान गर्न पनि नसक्ने र पीडित महिलालाई न्यायमा पहुँचको अधिकारबाट वञ्चित गराउने हो भने महिलाको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने संवैधानिक अधिकारमा आघात पुग्दछ । संविधानमा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् र कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित नगरिने तथा सामान्य कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव नगरिने समानताको हक संरक्षित छ, जसका कारण कानूनमा तथा कानूनको प्रयोगमा लैङ्गिक विभेद अस्वीकार्य हुने र लैङ्गिक समानता सुनिश्चित गर्नुपर्ने राज्यको संवैधानिक दायित्व निहत रहेको प्रष्ट छ ।^{२१} यसैगरी पुरुषको तुलनामा महिलाको फरक सामाजिक अवस्थितिलाई मान्यता दिँदै संविधानले नै राज्यले महिलाको संरक्षण, सशक्तिकरण वा विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने गरी अख्तियार दिएको छ ।^{२२} यस अविभेद तथा समानता सम्बन्धी व्यवस्था अन्तर्गत पनि महिलालाई पुरुषसहर न्यायमा समान पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने संवैधानिक दायित्व सन्निहित रहेको छ । यसको यथोचित परिपालनाका लागि हिंसापीडित महिलाको न्यायमा पहुँचलाई कानुनी रूपले मात्रै होइन व्यावहारिक रूपले नै उपभोगयोग्य बनाइनुपर्दछ ।

यसका अतिरिक्त अन्तरिम संविधानले महिला अधिकारका सम्बन्धमा विगतमा भन्दा भिन्न संवैधानिक व्यवस्था गरेको पाइन्छ । महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव नगरिने, कुनै पनि महिलाविरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य नगरिने र त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुने लगायतका संवैधानिक प्रावधान^{२३} यस सन्दर्भमा उल्लेखनीय छन् । साथै महिला हिंसा विरुद्धको हकको विषयमा छलफल गर्दा संविधानले प्रत्याभूति गरेको विभिन्न हकहरूलगायत सामाजिक न्यायको हकको महत्वपूर्ण स्थान रहन्छ । अन्तरिम संविधानले महिलाविरुद्धको हिंसालाई विशेष जोड दिएर यो संवैधानिक व्यवस्था गर्नुले पनि हिंसापीडित महिलाको न्यायमा पहुँचको विषयको संवैधानिक महत्व र गाम्भीर्यतालाई बुझ्न सकिन्छ । यसका अतिरिक्त न्यायमा पहुँचका सन्दर्भमा प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने अन्य प्रावधानहरू पनि अन्तरिम संविधानमा छन् । जस्तै धारा २४(१०) मा असमर्थ पक्षलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम निःशुल्क कानुनी सेवा

२० नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १२(१)।

२१ ऐजन्, धारा १३(१)(२)(३)।

२२ ऐजन्, धारा १३(३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश ।

२३ ऐजन्, धारा २० ।

पाउने हक प्रमुख हो । यसले राज्यका केन्द्रदेखि स्थानीय स्तरसम्मका निकायहरूलाई प्रभावकारी कानुनी सहायताको सुनिश्चितताका लागि विद्यमान प्रशासनिक, नीतिगत, संस्थागत, कानुनी तथा वित्तीय उपाय, संयन्त्र तथा कार्यक्रमहरूको पुनरावलोकन गर्ने र आवश्यकता अनुसार परिमार्जन र समायोजन गरी हिंसापीडित महिलालाई न्याय खोज्न सवलीकृत गर्नुपर्ने अतिरिक्त दायित्व सिर्जना गरेको मान्न सकिन्छ । यस हकलाई फौजदारी न्यायको हकवाट भिकेर स्वतन्त्र मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएमा अभै यसको क्षेत्र विस्तृत र व्यापक बन्दछ । स्वतन्त्र हकको रूपमा प्रत्याभूत नहुँदा यसलाई फौजदारी न्यायको सन्दर्भमा मात्रै सीमित गरेर व्याख्या गर्ने जोखिम विद्यमान देखिन्छ ।

संविधानमा हक अधिकारको प्रत्याभूति दिएको मात्रै नभएर त्यस्ता हक अधिकारको उल्लंघन भएमा वा सार्वजनिक जवाफदेहिता भएका निकायले आफ्नो कर्तव्यको पालना नगरेमा संवैधानिक उपचार खोज्ने हकलाई पनि प्रत्याभूत गरिएको छ ।^{२४} संविधानप्रदत्त न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार, सार्वजनिक सरोकारको विवाद तथा रिट क्षेत्राधिकारको अभ्यासमार्फत् न्यायमा पहुँचको अधिकार बर्खिलापका विधायिकी तथा कार्यकारी कामकारबाहीलाई बदर गर्ने र संविधान एवं कानुन अन्तर्गतका दायित्वहरू परिपालना गराउन आवश्यक आदेशहरू जारी गर्ने अधिकार तथा कर्तव्य सर्वोच्च अदालतलाई छ ।^{२५}

यति मात्रै नभएर हिंसा पीडित महिला एवं अन्य जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका नागरिकहरूको न्यायमा पहुँचको अवस्थाको अनुगमन गर्ने र विद्यमान अवस्थामा सुधार ल्याउनका लागि आवश्यकता अनुसार सिफारिसहरू गर्न सक्ने अधिकार राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग तथा राष्ट्रिय महिला आयोगमा निहित रहेको छ । यस अधिकारको प्रभावकारी प्रयोगले पनि हिंसापीडित महिलाको न्यायमा पहुँचको अवस्था सुधारनामा मद्दत पुग्न सक्छ । यसका साथै कतिपय अवस्थामा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको क्षेत्राधिकार पनि आकर्षित हुने देखिन्छ । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को धारा ३ ले आफ्नो अधिकारभित्रको कुनै काम गर्न इन्कार गरेमा वा आफ्नो अधिकार नभएको कुनै काम गरेमा एवं कुनै निर्णय वा आदेश गर्दा बाध्यात्मक रूपले अपनाउनुपर्ने कार्यविधिको पालन नगरेमा अनुचित कार्य भै अख्तियार दुरुपयोग हुन जाने व्यवस्था गरेबाट पनि यो प्रष्ट हुन्छ ।

३.२. अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून

३.२.१. प्रभावकारी कानुनी उपचारको अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी संरक्षण

न्यायमा पहुँच आफैमा अधिकारको रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून अन्तर्गत संरक्षित रहेको छ । यसको अभावमा अन्य अधिकारहरू निरर्थक हुन जान्छन् । त्यसैले न्यायमा पहुँचको अधिकारलाई अधिकारहरूको पनि अधिकारको रूपमा लिन सकिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून अन्तर्गत अधिकार वा स्वतन्त्रताको उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिको प्रभावकारी कानुनी उपचार पाउने हक सुनिश्चित छ । यस्तो उपचार स्वतन्त्र एवं सक्षम न्यायिक निकायले निर्धारण गरेको हुनुपर्दछ । यो अधिकार प्रमुख रूपमा मानवअधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र,^{२६} नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध,^{२७} सबै प्रकारका जातीय भेदभावको अन्त्य सम्बन्धी

२४ ऐजन्, धारा ३२ ।

२५ ऐजन्, धारा १०७ (१) र (२) ।

२६ धारा ८ ।

२७ धारा २ ।

अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि^{२८} यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको महासन्धि,^{२९} बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि,^{३०} जेनेभा महासन्धि १९४९ को अतिरिक्त सन्धिपत्र^{३१} तथा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान^{३२} लगायतका व्यवस्थाहरू अन्तर्गत संरक्षित छ। यो पीडितहरूले स्वतन्त्र तथा सक्षम निकायबाट प्रभावकारी न्याय पाउने विषय भएकाले फौजदारी अपराध तथा उल्लङ्घनको प्रभावकारी अनुसन्धान र अभियोजन गर्न तथा साक्षी र पीडितको संरक्षण गर्ने समेतका दायित्व राज्यका लागि बन्धनकारी छन्। यस्तो उपचार पाउने हकले मानवअधिकार उल्लङ्घनका पीडितहरूलाई पर्याप्त परिपूरणको अधिकार पनि समेटेको छ। जसका कारण अपराध तथा मानवअधिकार उल्लङ्घनका पीडितहरू पर्याप्त क्षतिपूर्ति, प्रतिस्थापन, पुनःस्थापना, सन्तुष्टि तथा उल्लङ्घन नदोहोरिने प्रत्याभूतिका हकदार हुन्छन्। यसका लागि राज्यले पर्याप्त उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ। विशेषगरी, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडितहरूका लागि कानुनी उपचार तथा परिपूरणको अधिकार सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त तथा मार्गनिर्देशन, २००६^{३३} तथा दण्डहीनताविरुद्ध लड्ने कार्यद्वारा मानवअधिकारको संरक्षण तथा संवर्द्धनका लागि सिद्धान्तहरूको अद्यावधिक सँगालो, २००५^{३४} लगायतका मानवअधिकार सम्बन्धी केही पछिल्ला दस्तावेजहरूमा यस अधिकारलाई स्पष्टसँग परिभाषा गर्नुका साथै मान्यता पनि दिइएको छ। अपराध तथा मानवअधिकार उल्लङ्घनका पीडितहरूलाई उपयुक्त परिपूरणबिनाको कानुनी उपचार प्रभावकारी मानिँदैन। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा २ को थप विवेचना यहाँनिर सान्दर्भिक देखिन्छ। आफ्ना अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरूको उल्लङ्घन भएको कुनै पनि व्यक्तिलाई उल्लङ्घन चाहे त्यो राज्यबाट भएको होस् वा व्यक्तिबाट प्रभावकारी कानुनी उपचारको हक हुन्छ। साथै त्यस्तो उपचारसक्षम न्यायिक, प्रशासनिक तथा विधायिकीय निकाय अथवा न्याय प्रणाली अन्तर्गतको कुनै पनि सक्षम निकायद्वारा निर्धारित गरिएको हुनुपर्छ। यसका साथै अनुबन्धले त्यस्ता निकायहरूबाट निर्धारण गरिएको उपचारको प्रचलन तथा कार्यान्वयनको सुनिश्चितता दिलाउनु पनि राज्यको कर्तव्य हुन जान्छ।^{३५} यसै गरी धारा १४(१)ले त्यस्तो उपायहरू निर्धारित गर्ने न्यायिक निकायहरू अगाडि सबै व्यक्तिहरू समान हुने कुराको प्रत्याभूति पनि गरिएको छ। स्वच्छ र निष्पक्ष सार्वजनिक सुनुवाईको अधिकार पनि सँगसँगै सुनिश्चित छ।

२८ धारा ६।

२९ धारा १४।

३० धारा ३९।

३१ धारा ९९।

३२ धारा ६८ र ७५।

३३ हेर्नुहोस्, धारा १५ देखि २३ सम्म।

३४ हेर्नुहोस्, सिद्धान्त नं ३९।

३५ धारा २(३) को व्यवस्था :- (क) सरकारी हैसियतमा काम गर्ने व्यक्तिहरूबाटै उल्लङ्घन भएको भए तापनि प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रमा स्वीकार गरिएका आफ्ना अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरू उल्लङ्घन भएको कुनै पनि व्यक्तिले प्रभावकारी उपचार पाउने कुरा सुनिश्चित गर्ने, (ख) त्यस्तो उपचार दाबी गर्ने कुनै पनि व्यक्तिको अधिकार सक्षम न्यायिक, प्रशासनिक वा व्यवस्थापकीय अधिकारीहरू वा सो राष्ट्रको कानून प्रणालीबाट व्यवस्था गरिएका अन्य कुनै सक्षम अधिकारीद्वारा निर्धारण गरी पाउने कुरा सुनिश्चित गर्ने र न्यायिक उपचारका सम्भावनाहरूको विकास गर्ने, (ग) उपचारहरू प्रदान गरिएमा सक्षम अधिकारीहरूले त्यस्ता उपचारहरू लागू गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्ने।

३.२.२ महिला अधिकार महासन्धि अन्तर्गत न्यायमा पहुँचको अधिकार

यसैगरी नेपाल वि. सं. २०४७ अर्थात् सन् १९९१ देखि नै महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धिको पक्ष रही आएको छ । यसका महत्वपूर्ण उद्देश्यहरूमा कानून तथा व्यवहारमा लैङ्गिक विभेदलाई अन्त्य गर्ने एवं पुरुषसह महिलाको पनि न्यायमा पहुँचलाई सुनिश्चित गर्ने पर्दछन् । महिला अधिकार सम्बन्धी महासन्धि अन्तर्गतको समितिले न्यायमा पहुँचलाई कानुनी शासनको महत्वपूर्ण तत्व तथा सन्धिजनित अधिकारहरूको उपभोगको एक महत्वपूर्ण माध्यमका रूपमा मान्यता दिँदै प्रभावकारी घरेलु उपचारको उपलब्धतामा जोड दिएको छ । समितिले आफ्ना विभिन्न सिफारिसहरूमा महासन्धिको धारा २ र १५ का प्रावधानहरूको व्याख्या गर्दै महिलाका अधिकारहरूको संरक्षणका लागि प्रभावकारिता तथा पहुँचयोग्य कानुनी उपचार तथा परिपूरण सुनिश्चित गर्नुपर्ने र पुरुषसह न्यायमा पहुँचको स्थिति सिर्जना गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व रहेको उल्लेख छ । महिलाका अधिकारहरूको उल्लंघनलाई सम्बोधन गर्ने संरचनाहरू तथा संस्थाहरूको पर्याप्तता र प्रभावकारी, स्वच्छ कार्यविधिगत तथा प्रक्रियागत व्यवस्थाहरूको उपलब्धतालाई महासन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले सुनिश्चित गर्नुपर्ने, महिला अधिकार उल्लंघनका पीडितका लागि यथासमयमा सर्वसुलभ, पहुँचयोग्य तथा प्रभावकारी कानुनी उपचारहरू (दण्डात्मक उपचार, देवानी उपचार तथा परिपूरण) को व्यवस्था गर्नुपर्ने एवं महिलाविरुद्धका विभेद एवं हिंसाका घटनाहरू हुन नदिन सार्वजनिक शिक्षा तथा सचेतीकरण एवं न्याय तथा कानून क्षेत्रका अधिकृतहरूका लागि लैङ्गिक संवेदनशील तालिमहरूको तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने कुरालाई जोड दिएको पाइन्छ ।^{३६}

३.३. नीतिगत तथा कानुनी प्रयासहरू

नेपाल सरकारले लैङ्गिक सशक्तिकरण तथा लैङ्गिक हिंसा अन्त्य गर्नका लागि व्यक्त गरेको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता तथा संवैधानिक व्यवस्थाहरूलाई कार्यान्वयनमा ल्याउनका लागि विभिन्न कानूनहरूमा परिमार्जन तथा नयाँ कानूनहरू निर्माण गरेको छ । तीमध्ये लैङ्गिक समानता कायम गर्न केही नेपाल ऐन संशोधन गर्न बनेको ऐन, २०६३, राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, २०६३, मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ तथा नियमावली २०६५, घरेलु हिंसा (कसूर तथा सजाय) ऐन, २०६६, तथा नियमावली, २०६७ महत्वपूर्ण रूपमा लिइन्छ । यसका साथै लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष नियमावली, २०६७, लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध राष्ट्रिय कार्ययोजना, सन् २०१०, मानव बेचबिखन विशेषगरी महिला तथा बालबालिकाहरूको बेचबिखन तथा ओसारपसारविरुद्धको राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६८ एवं लैङ्गिक हिंसा अन्त्य तथा लैङ्गिक सशक्तिकरण सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना, २०६९-२०७४ लाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

लैङ्गिक हिंसा अन्त्य तथा लैङ्गिक सशक्तिकरणका लागि नेपाल सरकारले विगतदेखि नै विभिन्न नीतिगत प्रयासहरू पनि गर्दै आइरहेका छन् । यस सम्बन्धमा छैटौँ पञ्चवर्षीय योजनादेखि योजनाबद्ध रूपमा महिलाहरूको अवस्थामा सुधार ल्याउने प्रयास सुरु भएको देखिन्छ । छैटौँ योजनाले शिक्षा, साक्षरता, स्वास्थ्य, परिवार नियोजनजस्ता कार्यक्रमहरूमा महिला सहभागिता बढाई उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने नीति अवलम्बन गरेकोमा विद्यमान त्रिवर्षीय योजना (२०६७/६८-२०६९/७०) ले लैङ्गिक

३६ यस सन्दर्भमा विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस्:- समितिका सामान्य सिफारिस नं. १९ र २८ ।

समानता र महिला सशक्तिकरणलाई जोड दिएको छ ।^{३७} त्यस्तै राष्ट्रिय योजना आयोगबाट तयार भएको नयाँ आधारपत्रले न्यायमा आमजनताको समान पहुँच अभिवृद्धि गरी कानूनको शासन सुदृढ गर्ने, कानूनको निर्माणमा सरोकारवालाहरूको सहभागिता सुनिश्चित हुने व्यवस्था गर्ने, सर्वसुलभ, छिटो छरितो न्यायसम्पादन गरी त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने रणनीति लिएको छ । साथै महिला तथा बालबालिका संलग्न मुद्दाहरूको शीघ्र सुनुवाई सुनिश्चित गर्न द्रूत अदालतको स्थापना गर्न कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था गरिने लगायत विद्यमान कानूनलाई थप लैंगिक मैत्री र समावेशी बनाइने कार्यनीति लिएको पाइन्छ ।^{३८}

नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) ले सन् २०१० लाई लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध वर्षका रूपमा घोषणा गरी सोही वर्ष कार्यान्वयनमा ल्याइएको लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध राष्ट्रिय कार्ययोजनाले कानुनी सुधार, संस्थागत सुदृढीकरण तथा लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध जनचेतना अभिवृद्धिलाई केन्द्रबिन्दु बनाएको देखिन्छ । कार्ययोजना बमोजिम हालसम्म केही नीतिगत, कानुनी, संस्थागत तथा जनचेतनामूलक क्षेत्रमा केही प्रयासहरू भएको पाइन्छ । जस्तै: लैङ्गिक हिंसाबाट पीडितहरूको आपत्कालीन सहयोगका लागि लैङ्गिक हिंसा निवारण कोषको स्थापना, अस्पतालमा आधारित एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्र ८ जिल्लामा स्थापना, १५ जिल्लामा सेवाकेन्द्रको स्थापना, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध उजुरी व्यवस्थापन तथा अनुगमन एकाइको स्थापना रहेको पाइन्छ । तर ती प्रयासहरू प्रयाप्त र प्रभावकारी हुन सकेका छैनन् । लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध शून्य सहनशीलताको नीति अवलम्बन गरी उक्त राष्ट्रिय कार्ययोजना अगाडि सारिएको भए पनि सो कार्ययोजनाको बारेमा तल्लो तहसम्म प्रचार प्रसार गर्ने र लक्षित वर्गको सहभागिता तथा उनीहरूसँगको परामर्शमा यसको कार्यान्वयनलाई अगाडि बढाउन सकेको देखिँदैन ।

यसै सन्दर्भमा न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा पछिल्लो समयमा अवलम्बन गरिएका केही महत्वपूर्ण कानुनी व्यवस्थाहरूलाई यहाँ चर्चा गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । मानव बेचबिखन तथा आसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को प्रस्तावनाले नै मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार गर्ने कार्यबाट पीडित व्यक्तिको संरक्षण तथा पुनर्स्थापना गर्ने उद्देश्यका साथ ऐन आएको उल्लेख गरेको छ । ऐनको दफा ६ मा पीडित आफैले उजुरी दिएमा प्रहरी कार्यालयले निजको तत्काल बयान गराई त्यस्ता बयान प्रमाणित गराउनको लागि निजलाई तुरुन्त नजिकको जिल्ला अदालतमा उपस्थित गराउनुपर्ने र त्यसरी बयान प्रमाणित गराउन ल्याएमा तत्काल प्रमाणित गरी दिने र त्यस्तो पीडित मुद्दाको कारबाहीका सिलसिलामा अदालतमा उपस्थित नभए पनि प्रमाणित गरिएको बयान अदालतले प्रमाणमा लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी यस ऐन अन्तर्गतको कसुर सम्बन्धी मुद्दाको सुनुवाई अदालतमा हुँदा पीडितले छट्टै कानुन व्यवसायीमार्फत् प्रतिनिधित्व गराउन चाहेमा निजले त्यस्तो कानुन व्यवसायी राख्न सक्ने^{३९} तथा मुद्दाका काम कारबाहीमा प्रयाग हुने भाषा पीडितले नबुझ्ने भएमा सम्बन्धित अदालतको अनुमति लिई दोभाषे वा अनुवादक राख्न सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।^{४०} साथै अदालतले कसुरदारलाई भएको जरिवानाको पचास प्रतिशत बराबरको रकममा नघट्टेने गरी

३७ हेर्नुहोस्, त्रिवर्षीय योजनाको पृष्ठ ६४ देखि ६८ सम्म ।

३८ हेर्नुहोस्, तेह्रौँ योजना (आ.व. २०७०/७१-२०७२/७३) आधार-पत्र <http://www.npc.gov.np/new/uploadedFiles/allFiles/TYP2070-full.pdf> (accessed on 15 July 2013).

३९ मानव बेचबिखन तथा आसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४, दफा १० ।

४० ऐन, दफा ११ ।

निजबाट पीडितलाई मनासिब माफिकको क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।^{४१} यस ऐनले पीडित तथा साक्षीहरूको सुरक्षा तथा संरक्षणका सम्बन्धमा पनि महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरू गरेको पाइन्छ। यस ऐन अन्तर्गत उजुर गर्ने व्यक्तिले आफूले प्रहरीमा उजुर गरेका कारण वा अड्डा अदालतमा बयान वा साक्षीको रूपमा गरेका बकपत्रको आधारमा कुनै प्रतिशोधोत्पन्न कारबाहीमा पर्न सक्ने मनासिब कारण देखाई सुरक्षाका लागि नजिकको प्रहरी कार्यालयमा अनुरोध गरेमा त्यस्ता प्रहरी कार्यालयले विभिन्न सुरक्षात्मक उपायहरू अवलम्बन गरी निजलाई सुरक्षाको प्रत्याभूति दिनुपर्ने देखिन्छ।^{४२} मुद्दाको कारबाहीका सिलसिलामा अड्डा अदालत आउँदा-जाँदा सुरक्षा दिने, निश्चित अवधिसम्म प्रहरी सुरक्षामा राख्ने वा राख्न लगाउन लगायतका उपायहरू ऐनले नै उल्लेख गरेको छ। यसैगरी पीडितको गोपनीयताको अधिकारको व्यावहारिक प्रत्याभूति दिनका लागि यस ऐन अन्तर्गतका कसुर सम्बन्धी मुद्दाका कारबाही तथा सुनुवाई बन्द इजलासमा गरिने व्यवस्थासमेत गरेको छ। त्यस्तो बन्द इजलासमा कारबाही तथा सुनुवाई हुँदा मुद्दाका पक्ष, विपक्ष, निजहरूका कानून व्यवसायी र अदालतले अनुमति दिएका व्यक्तिमात्र प्रवेश गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।^{४३} साथै बालकालिका, जवर्जस्ती करणी, जीउ मास्ने बेच्ने, नाता कायम, सम्बन्ध विच्छेदसम्बन्धी मुद्दा वा खुल्ला इजलासबाट सुनुवाई गर्न मनासिब नभएको भनी अदालतले बन्द इजलासबाट हेर्ने भनी आदेश भएका अन्य मुद्दाहरू बन्द इजलासबाट हेर्ने व्यवस्था गरेका छन्।^{४४} त्यस्तै घरेलु हिंसा, जवर्जस्ती करणी, जीउ मास्ने बेच्ने, मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार लगायत अन्य मुद्दाहरू लगातार कारवाही र सुनुवाई (Continuous Hearing) गर्नुपर्ने व्यवस्था नियमावलीले^{४५} बाध्यात्मक व्यवस्था^{४६} गरेको भए तापनि मकवानपुर जिल्ला अदालतबाहेक अन्य जिल्ला अदालतहरूमा कार्यान्वयन भएको छैन।

घरेलु हिंसाबाट पीडित व्यक्तिलाई संरक्षण गरी न्याय प्रदान गर्ने समेतको उद्देश्य लिएर कार्यान्वयनमा आएको घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६ ले पनि घरेलु हिंसा^{४७} पीडितको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरू गरेको छ। घरेलु हिंसाका सम्बन्धमा जुनसुकै व्यक्तिले प्रहरी कार्यालय वा राष्ट्रिय महिला आयोग वा स्थानीय निकाय समक्ष लिखित वा मौखिक उजुरी दिन सक्ने,^{४८} घरेलु हिंसाका कारण पीडितलाई कुनै शारीरिक चोटपटक वा मानसिक यातना पुगेको देखिएमा तत्काल उपचार र घा जाच गराउनुपर्ने,^{४९} पीडित र निजसँग आश्रित व्यक्तिलाई सुरक्षा प्रदान गर्न आवश्यक देखिएमा प्रहरी कार्यालयको सहयोग लिई तत्काल सुरक्षाको व्यवस्था मिलाउनुपर्ने,^{५०} पीडितले चाहेमा सोभै अदालतमा उजुरी दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

^{४१} ऐन, दफा १७।

^{४२} ऐन, दफा २६।

^{४३} ऐन, दफा २७।

^{४४} सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ६७क, पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ६०क तथा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ४६ख।

^{४५} जिल्ला अदालत नियमावली, २०४९ को नियम २३ग।

^{४६} हेर्नुहोस् <http://www.ekantipur.com/the-kathmandu-post/2013/07/31/top-story/apex-court-orders-prompt-hearings-on-serious-cases/251807.html> (accessed on 20 July 2013).

^{४७} घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६५को दफा २(ख) मा “घरेलु हिंसा” भन्नाले “कुनै व्यक्तिले घरेलु सम्बन्ध भएको अर्को कुनै व्यक्तिलाई दिएको शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा आर्थिक यातना सम्झनुपर्छ र सो शब्दले गाली गर्ने तथा भावनात्मक चोट पुऱ्याउने अन्य कुनै कार्यलाई समेत जनाउँछ।” भनी परिभाषित गरिएको छ।

^{४८} ऐन, दफा ४(१)।

^{४९} ऐन, दफा ४(६)।

^{५०} ऐन, दफा ४(७)।

यस्तै पीडितलाई तत्काल संरक्षण दिन आवश्यक देखिएमा अदालतले उजुरीको अन्तिम निर्णय नभएसम्मको लागि विभिन्न प्रकृतिका संरक्षणत्मक आदेशहरू जारी गर्न सक्ने अधिकार अदालतलाई दिइएको छ।^{५१} त्यस अन्तर्गत पीडकका नाममा पीडितलाई निज बसी आएको घरमा बसोबास गर्न दिन, खान लाउन दिन, कुटपिट नगर्न तथा शिष्ट र सभ्य व्यवहार गर्न, पीडितलाई शारीरिक वा मानसिक चोट पुगेको भएमा उचित उपचार गराउन वा उपचारका लागि उपयुक्त रकम दिन, पीडक र पीडितलाई एकै ठाउँमा बसोबास गर्न उपयुक्त हुने नदेखिएमा पीडकलाई अलग बस्ने व्यवस्था गर्न तथा त्यसरी अलग बस्दा पीडितको भरण पोषणका लागि आवश्यक व्यवस्था गर्न, गाली बेइज्जती गर्ने, धम्की दिने वा असभ्य व्यवहार गर्ने काम नगर्न वा नगराउन, पीडित छुट्टै बसेको ठाउँमा वा बाटोघाटोमा वा कार्यालयमा गई वा कुनै किसिमको सञ्चार माध्यमद्वारा वा अन्य कुनै प्रकारले दुःख दिने वा सताउने कार्य नगर्न, पीडितको हित र सुरक्षाको निमित्त अन्य आवश्यक र उपयुक्त कुरा गर्न गराउन दिइने आदेशहरू पर्दछन्।^{५२} यसैगरी ऐनले पीडितले अनुरोध गरेमा उजुरी सम्बन्धी कारबाही र सुनुवाई बन्द इजलासमा गर्नुपर्ने,^{५३} घरेलु हिंसाबाट पीडित व्यक्तिलाई उपचार गराउनु परेमा उपचार गराउँदा लागेको सम्पूर्ण खर्च पीडकले बेहोर्नुपर्ने, पीडित व्यक्तिलाई घरेलु हिंसाको प्रकृति, मात्रा, पीडितलाई पुगेको पीडा र पीडक तथा पीडितको आर्थिक तथा सामाजिक हैसियत समेतलाई विचार गरी पीडकबाट मनासिब माफिकको क्षतिपूर्ति भराई दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।^{५४} मुलुकी ऐन जबर्जस्ती करणीको महलमा पनि त्यस्तै प्रकृतिका व्यवस्थाहरू विद्यमान छन्। जबर्जस्ती करणी अपराधको पीडित स्वास्नी मानिसको बयान गराउँदा महिला प्रहरी कर्मचारिले गराउनुपर्ने, बन्द इजलासमा मुद्दाको कारबाही तथा सुनुवाई गराउनुपर्ने, कसुरदारबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने व्यवस्था छन्।^{५५} त्यस्तै पछिल्लो प्रयासको रूपमा फौजदारी संहिता तथा फौजदारी कार्यविधि संहिताले महत्वपूर्ण छन्।^{५६} साथै हालै भएको सकारात्मक प्रयासको रूपमा कसूर पीडित तथा साक्षी संरक्षण सम्बन्धमा तयार भएको विधेयकहरू उल्लेखनीय छन्।^{५७}

३.४. न्यायिक प्रयासहरू

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ एवं नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता अन्तर्गत महिलाका मौलिक अधिकार र स्वतन्त्रताहरू पनि अरू नागरिकहरू सरह नै संरक्षित छन्। तथापि व्यवहारमा भने महिलाले ती अधिकारहरूको उपभोग निर्वाध रूपमा गर्न पाइरहेको अवस्था छैन। दिन प्रतिदिन बढ्दै गई रहेको हिंसाजन्य घटनाहरूको^{५८} स्थितिले पनि ती अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरूको उपभोग महिलाका लागि नितान्त चुनौतीपूर्ण रहेको अवस्थालाई प्रस्ट्याएको देखिन्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा त्यस्ता कागजी प्रत्याभूतिहरूलाई व्यवहारमा अनुवाद गर्दै लैङ्गिक हिंसाको नियन्त्रण तथा लैङ्गिक न्यायको प्रवर्द्धनका लागि न्यायालयबाट भएका प्रयासहरू अर्थपूर्ण रहने गरेको निर्विवाद छ। खासगरी वि. सं. २०४७ सालको संविधान जारी भएपछि नेपाल पक्ष भएका

५१ ऐजन, दफा ६।

५२ ऐजन।

५३ ऐजन, दफा ७।

५४ ऐजन, दफा १०।

५५ हेर्नुहोस्, मुलुकी ऐन जबर्जस्ती करणीको महलको दफा १० अन्तर्गतका व्यवस्थाहरू।

५६ हेर्नुहोस्, <http://lawcommission.gov.np/en/documents/activities/bills-submitted/func-startdown/1032/> (accessed on July 25, 2013)

५७ हेर्नुहोस्, <http://lawcommission.gov.np/en/documents/activities/bills-in-progress.html> (accessed on July 25, 2013)

५८ हेर्नुहोस्:— Facts on Violence against Women in Nepal, WOREC Nepal, 2012, <http://www.worecnepal.org/sites/default/files/VAW-Fact-Sheet-2012-WOREC.pdf>, accessed on 29 January 2013.

मानवअधिकार सम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू तथा अन्य संयन्त्रहरू समेतको सन्दर्भमा मौलिक हकहरूको व्याख्या गर्दै न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्नेतर्फ विभिन्न प्रयासहरू भएको पाइन्छ। सर्वोच्च अदालतले महिलाविरुद्धका हिंसा तथा त्यस सम्बद्ध अपराधहरूका सम्बन्धमा साधारण तथा असाधारण दुवै क्षेत्राधिकारमार्फत् उपचार प्रदान गर्ने र सार्वजनिक जवाफदेहिता भएका निकायहरूलाई आवश्यक मार्गदर्शन गर्ने कार्य गरेको पाइन्छ। यस सन्दर्भमा भएका केही न्यायिक प्रयासहरूको यहाँ चर्चा गरिएको छ।^{५९}

यस सन्दर्भमा वैवाहिक बलात्कारलाई पनि जबरजस्ती करणी अपराधको परिभाषाभित्र समेटि वैवाहिक बलात्कारका दोषीलाई दण्डित गर्न यथोचित कानुनी व्यवस्था गर्नका लागि सर्वोच्च अदालतले अधिवक्ता मीरा ढुंगानासमेतको मुद्दामा^{६०} दिएको आदेशलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ। यस मुद्दामा अदालतले महिलाको यौनिक आत्मनिर्णयको अधिकारलाई मान्यता दिँदै कुनै अपराधमा कर्ताको स्थिति वा हैसियतको भिन्नताले सजायको मात्रामा फरक आउन सक्ने भए पनि सजायबाट उन्मुक्ति दिनु अन्यायपूर्ण हुने ठहर्‍यायो। कानुनले नै वैवाहिक सम्बन्धको आधार आपसी सहमति र मञ्जुरीलाई मानेपछि विवाह पश्चात्को यौनसम्पर्कमा पनि मञ्जुरी स्वतः अनिवार्य हुने भै मञ्जुरी बेगर गरिने यौनसम्पर्क जबरजस्ती करणीको अपराध मानिने महत्वपूर्ण विधिशास्त्र स्थापित गरिदियो। साथै अदालतले वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गरेको कारण महिलाले आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्व र आत्मसम्मान नगुमाउने व्याख्या गर्दै मुलुकी ऐन जबरजस्ती करणीको १ नं. ले आफ्नी पत्नीलाई बलात्कार गर्न अनुमति नदिएकोले त्यस्तो कार्य स्वभावतः कसूरजन्य हुने घोषणा गर्‍यो। साथै सामान्य उनाउ व्यक्तिले गर्ने जबरजस्ती करणी र पतिले गर्ने जबरजस्ती करणीको परिणाम एकैनासको हुने नभएकोले तत्सम्बन्धी प्रमाण, परिस्थिति र सजायको मात्राको औचित्यको विषय समेत विचार गरी समष्टिगत रूपको न्यायोचित र स्पष्ट कानुनी व्यवस्था गरी वैवाहिक बलात्कार सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थालाई पूर्णता दिन संसद्मा संशोधन विधेयक पेश गर्न निर्देशनात्मक आदेश जारी गर्‍यो,^{६१} जसको परिणामस्वरूप केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०६३ मार्फत् मुलुकी ऐनमा संशोधन गरी वैवाहिक बलात्कार दण्डनीय बनाइयो। परिणामतः मुलुकी ऐन, जबरजस्ती करणीको महलको ३ नं. मा पतिले पत्नीलाई जबरजस्ती करणी गरेमा तीन महिनादेखि छ महिनासम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ।

वैवाहिक बलात्कारबाहेक अन्य जबरजस्ती करणी अपराधमा पन्ध्र वर्षसम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था गरेकोमा सजायको व्यवस्था असमान भयो भनी दायर गरिएको अर्को मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले सो व्यवस्थालाई यथोचित परिमार्जनका लागि आदेश दिएको देखिन्छ।^{६२} यस रिट निवेदनमा पीडित निवेदिकाले आफूलाई आफ्नै पतिले डर, धाक, धम्की, कुटपिट गरी बारम्बार जबरजस्ती यौनसम्पर्क राख्ने र नमान्दा कुटपिट गर्नेसमेत गरेकोले सो सम्बन्धी कैद सजायको व्यवस्था ३ महिनादेखि ६ महिनासम्म मात्र भएकोले सोपछि थुनाबाट छुटेर आई फेरि त्यस्तो हिंसा दोहर्‍याउन सक्ने भएकोले त्यस्तो अपर्याप्त सजायमा संशोधन गर्नका लागि न्यायिक हस्तक्षेपका लागि माग गरेको देखिन्छ।

५९ थप मुद्दाहरूको जानकारीको लागि :- महिला अधिकारका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरूको टिप्पणीसहित सारसंक्षेप, इन्टरनेसनल कमिसन अफ जुरिष्ट्स, काठमाडौं, २०१२।

६० अधिवक्ता मीरा ढुंगाना वि. कानुन तथा न्याय मन्त्रालयसमेत, आदेश मिति २०५९।०५।१९

६१ ऐन।

६२ जितकुमारी पंगेनीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय समेत (२०६३ सालको रिट नं. ०६४-००३५, आदेश मिति २०६५।३।२६)।

वैवाहिक बलात्कारको एउटा गम्भीर फौजदारी अपराधमा नाताको आधारमा कम सजाय हुने कानुनी व्यवस्था असामञ्जस्यपूर्ण देखिँदा समानताको सिद्धान्त अनुकूल हुने गरी आवश्यक तथा न्यायोचित व्यवस्था गर्नेतर्फ पहल गर्नु भनी कानून तथा न्याय मन्त्रालयको नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ।^{६३}

यसैगरी सुदूरपश्चिम तथा मध्यपश्चिममा प्रचलनमा रहेको छाउपडी कुप्रथालाई उन्मूलन गर्ने तर्फ सम्बन्धित निकायहरूलाई जिम्मेवार बनाउने गरी दिएको आदेशलाई यस सन्दर्भमा महत्वपूर्ण प्रयासको रूपमा लिन सकिन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले अन्धविश्वास तथा रूढीमा आधारित भै महिनावारीको समयमा महिलालाई घरबाट टाढै छाउपडी गोठमा राख्ने, छुवाछूतको व्यवहार तथा सामाजिक बहिष्कार गर्ने, अत्यावश्यक खानेकुराबाट वञ्चित गर्ने तथा अस्वस्थ वातावरणमा बस्न बाध्य गर्ने लगायत कष्ट दिने कार्य भनी नियन्त्रण गर्नको लागि देहाय बमोजिमका विभिन्न आदेश दिएको पाइन्छ-^{६४}

- (क) प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयले यो आदेश प्राप्त भएको मितिले एक महिनाभित्र मासिक श्राव भएको महिलालाई छाउपडी गोठमा पठाउने प्रथालाई कुरीति भएको घोषणा गर्नु।
- (ख) स्वास्थ्य मन्त्रालयले चिकित्सकहरूसमेत भएको एक अध्ययन समिति बनाई छाउपडी कायम रहेको जिल्लाहरू तथा स्थानहरूमा महिला तथा बालबालिकामाथि सो प्रथाबाट पर्न जाने र परिरहेका असरको समीक्षा गरी त्यसबारे गर्नुपर्ने स्वास्थ्य सम्बन्धी कार्यहरूको पहिचान गरी यथाशक्य चाँडो प्रतिवेदन स्वास्थ्य मन्त्रालय र सर्वोच्च अदालतमा पेस गर्नु।
- (ग) छाउपडी प्रथाको विरुद्ध सार्वजनिक चेतना जगाउन स्थानीय निकायहरूलाई परिचालित गर्न स्थानीय विकास मन्त्रालयले निर्देशन दिनु।
- (घ) छाउपडी प्रथा अन्तर्गत महिलामाथि हुने कुनै पनि प्रकारको विभेद रोक्न श्री ५ को सरकार, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले यो आदेश प्राप्त भएको मितिले तीन महिनाभित्र निर्देशिका बनाई उक्त निर्देशिका लागू गर्न गराउन, साथै त्यस्तो निर्देशिका बनेकोबारे यस सर्वोच्च अदालतलाई समेत जानकारी गराउनु।
- (ङ) यस सम्बन्धमा आवश्यक कानून निर्माण गर्न बृहत रूपमा अध्ययन गरी आवश्यक परे कानूनको निर्माण गर्नुपर्ने भए सो कानूनसमेत तयार गर्नु गराउनु, निवेदकहरू गैरसरकारी संस्थासमेत रहेकोले निवेदकहरूले पनि यस सम्बन्धमा व्यापक कार्यक्रम सञ्चालनतर्फ यथोचित कदम चाल्नु।

सर्वोच्च अदालतले अर्को एक मुद्दामा कार्यस्थल तथा सार्वजनिक स्थलमा महिलाविरुद्ध हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार तथा दुराचारलाई दण्डित गर्ने उपयुक्त कानून निर्माण गर्न नेपाल सरकारको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको छ।^{६५} सर्वोच्च अदालतले महिला भएकै कारणले बोक्सीको आरोपमा अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार तथा यातना सहनुपर्ने स्थितिलाई गम्भीरतापूर्वक लिई बोक्सी प्रथाका नाममा हुने महिलाविरुद्धका हिंसाजन्य क्रियाकलापहरूलाई दण्डित गर्ने गरी कानून निर्माण गर्नका लागि आदेश दियो।^{६६} जसको आधारमा मुलुकी ऐन अन्तर्गत अदलको महलमा संशोधन

६३ ऐजन।

६४ डिलवहादुर विश्वकर्मासमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयसमेत (संवत् २०६१ सालको रिट नं. ३३०३, निर्णय मिति २०६२।१।१९)।

६५ शर्मिला पराजुलीसमेत वि. मन्त्रिपरिषद्को सचिवालय समेत, ने.का.प.२०६१, अंक १०, पृष्ठ १३१२

६६ अधिवक्ता रेश्मा थापा वि. श्री ५ को सरकार, मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत, (संवत् २०५८ सालको रिट नम्बर २८९१, उत्प्रेषणसमेत)।

भै त्यस्ता कार्यहरू दण्डनीय अपराधको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी कतिपय अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले लैङ्गिक हिंसालाई प्रवर्द्धन गर्ने विद्यमान कानूनहरूलाई न्यायिक पुनरावलोकनको माध्यमद्वारा सच्चाउने कार्य गरेको छ । जस्तै सपना प्रधान मल्ल समेतको मुद्दामा^{६७} सर्वोच्च अदालतले परिस्थितिवश वेश्यावृत्तिमा लागेका महिलालाई कसैले जबरजस्ती करणी गरेमा अधिकतम १ वर्षसम्म सजाय हुने गरी मुलुकी ऐन जबरजस्ती करणीको ७ नं मा रहेको विभेदपूर्ण व्यवस्थालाई असंवैधानिक ठहर गरिदियो । चरित्र जस्तोसुकै भए पनि सबै महिलालाई अपराधबाट संरक्षण पाउने समान हक हुने कुरालाई स्थापित गरिदियो ।

यसैगरी घरेलु हिंसाका पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति दिन, औषधोपचारको व्यवस्था गर्न र त्यस्ता महिलालाई पुनर्स्थापना र सुरक्षित बास सम्बन्धी अधिकार हुने व्यवस्था कानूनमा समावेश गर्न र सजाय सम्बन्धी व्यवस्था अपर्याप्त हुँदा संशोधन गर्न आदेश गरी पाउन परेको अर्को सार्वजनिक सरोकारको विवादमा सर्वोच्च अदालतले घरेलु हिंसा सम्बन्धी कानूनमा आवश्यक संशोधन गर्न, घरेलु हिंसापीडितलाई राज्यले निःशुल्क कानुनी सहायता निरन्तर उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्न, घरेलु हिंसा सम्बन्धी मुद्दाको सुनुवाई गर्न सकेसम्म महिला न्यायाधीशहरूले मुद्दा हेर्ने व्यवस्था गरी सुरु तहमा छुट्टै Fast Track Court गठन गर्न र सोको लागि गठित अध्ययन समितिले दिएको सिफारिस लागू गर्दै जानू भनी सरकारका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको छ ।^{६८} यो फैसला अभै कार्यान्वयनकै प्रक्रियामा रहेको छ ।

जबरजस्ती करणी जस्तो महिला उपर हुने अपराधमा अनुसन्धान तहकिकात कार्यलाई सुधार गर्न तीन वर्षभित्र छुट्टै अपराध अनुसन्धान प्रहरी संगठन गठन गर्नु भनी आदेश समेत भएको ज्योति लम्साल पौडेल वि. नेपाल सरकार समेत भएको महत्वपूर्ण रिट निवेदनमा^{६९} देहाय बमोजिमको आदेश भएको पाइन्छ—

- जबरजस्ती करणी मुद्दामा पीडित र जाहेरवाला पक्षलाई फकाई वा धम्काई, भुङ्गा र गलत आश्वासन वा प्रलोभन देखाई सवुद प्रमाण र साक्षीलाई प्रभाव पार्ने कार्य गरी अदालत बाहिर गैरकानूनी रूपमा मुद्दा छिन्ने कामलाई अपराध घोषित गरी जबरजस्ती करणी वैवाहिक बलात्कार जस्ता महिला विरुद्ध हुने गम्भीर अपराधबाट पीडित महिलाको हितको लागि सो सम्बन्धमा कानून संशोधन वा आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्नु ।
- राज्यले पीडित महिलाको सहयोगको लागि आवश्यक स्रोत साधनअनुसार प्रत्येक जिल्लामा महिला आयोगले तोकेको प्रतिनिधि, महिला मन्त्रालयले तोकेको प्रतिनिधि, सम्बन्धित जिल्लाको सरकारी वकिल, उपलब्ध भएसम्म महिला कानून व्यवसायी, महिला प्रहरी अधिकृत र महिला समाजसेवी रहेको परामर्श केन्द्र (Counseling Center) को व्यवस्था क्रमशः गर्दै जानु ।
- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा समावेश भएको मुद्दामा खासगरी जबरजस्ती करणी जस्तो महिला उपर हुने अपराधमा देहाय बमोजिम दीर्घकालीन व्यवस्था गर्नु :

६७ अधिवक्ता सपना प्रधान मल्ल वि. कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, २०५८ को रिट न ५६, फैसला मिति २०५९/१/१९ ।

६८ अधिवक्ता ज्योति पौडेल वि. नेपाल सरकार, २०६६ को रिट छ-०४२४, परमादेश, आदेश मिति २०६६/१/२८

६९ ने.का.प. २०६७, निर्णय नं. ८५०७, पृ. १९०३ ।

- १) अनुसन्धान तहकिकात कार्यलाई सुधार गर्न तीन वर्षभित्र छुट्टै अपराध अनुसन्धान प्रहरी संगठन गठन गर्नु ।
- २) वर्तमान व्यवस्थाअनुसार देशमा अपराध बढ्नुको कारण सरकारी वकीलले चलाएको ज्यादाजसो मुद्दामा मागदावी बमोजिम अभियोग ठहर नहुने गरेकोले पनि हुन सक्छ । यसको कुनै लेखाजोखा हुने र खास को व्यक्ति यसको जवाफदेही हुने हो सो सम्बन्धमा कानून एवं पदाधिकारी दुवै शून्य देखिन्छ । त्यसका लागि एक जिम्मेदार पद एवं व्यक्ति उदाहणको लागि फौजदारी न्याय प्रणाली उत्कृष्ट भएको देशहरूमा भएसरहको सरकारी अभियोजन निर्देशनालयको व्यवस्था हुन आवश्यक देखिन्छ । अतः यसको लागि आवश्यक व्यवस्था गर्नु ।
- ३) अदालतहरूले जबरजस्ती करणी मुद्दा अङ्ग पुग्नासाथ प्राथमिकता दिई सुनुवाई गर्ने व्यवस्था गर्नु ।
- ४) जबरजस्ती करणी मुद्दाको सुनुवाई गोप्य इजलासमा गर्नुपर्छ । इजलासमा न्यायाधीशको अतिरिक्त दुवै पक्ष, दुवै पक्षको साक्षी, विशेषज्ञ, दुवै पक्षको सम्बन्धित कानून व्यवसायी मात्र प्रवेश गर्न दिने र इजलासमा पीडितलाई स्वीकार्य हुने पीडितको आफन्त व्यक्ति तथा अदालतका सम्बन्धित कर्मचारी मात्रको उपस्थितिमा अभियुक्तसहितको रोहवरमा साक्षी परीक्षण लगायत सुनुवाई कार्य गर्नु ।
- ५) प्रत्येक जिल्ला अदालतले पीडित र पीडितसँग साथमा रहने व्यक्ति, वादी एवं पीडितका साक्षी एवं प्रतिवादी पक्षको लागि छुट्टै कोठाको व्यवस्था गर्नु । तत्काल दुवै पक्षको लागि छुट्टै कोठाको व्यवस्था सम्भव नभए पीडित पक्षको लागि तत्काल बन्दोवस्त गरी अर्को पक्षको लागि क्रमिक रूपले व्यवस्था गर्नु ।
- ६) जबरजस्ती करणीको मुद्दामा साक्षी परीक्षण हुँदा न्यायाधीशले अन्य मुद्दाको सुनुवाई बन्द गरी न्यायाधीशकै प्रत्यक्ष रोहवरमा साक्षी बकाउने लगायतको कामकारबाही गरी जिरहको नाममा साक्षीहरू खास गरी पीडित र जाहेरवाला पीडितको पितामाता आदि संवेदनशील नाताका भए उनीहरूलाई भिँँभाहट हुने र अपमानजनक प्रश्नको सीमा नाघेको अवस्थामा आवश्यक परे प्रमाण ऐनको दफा ५१ अनुसार आवश्यक प्रश्न सोध्ने कार्यलाई रोक्नु । महिला विरुद्ध हुने जुनसुकै अपराधको मुद्दाको कारवाहीमा प्रत्येक अदालत खास गरी जिल्ला अदालत बढी संवेदनशील बन्नु ।
- ७) जबरजस्ती करणी लगायतका घरेलु हिंसा जस्ता महिला विरुद्ध हुने अपराधमा अदालतले बन्द इजलासमा सुनुवाई नगरेमा वा साक्षी परीक्षण एवं मुद्दाको कारवाहीमा अन्य मुद्दा सुनुवाई गरेमा वा न्यायाधीशको रोहवरमा साक्षी परीक्षण नगराएमा वा यस आदेश अनुसार नभएमा त्यस उपर पीडित जाहेरवाला लगायत साक्षीले सम्बन्धित जिल्ला अदालतको १ नं. न्यायाधीश समक्ष उजुर गर्न सक्ने ।
- ८) महिला हिंसा सम्बन्धी निर्देशिका निर्माणको सम्बन्धमा हेर्दा सो विषय एक जटिल विषय भएकोले दक्षता प्राप्त व्यक्तिबाट बनाइने विषय हो । संविधानको धारा १०७(२) अन्तर्गत यस अदालतबाट निर्देशिका बनाउन उपयुक्त हुँदैन । त्यसको लागि महिला, बालबालिका

तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले महिला आयोगसँग परामर्श गरी तोकेको व्यक्ति - संयोजक र सदस्यहरुमा महिला आयोगको प्रतिनिधि, महान्यायाधिवक्ताले तोकेको प्रतिनिधि, प्रहरी प्रधान कार्यालयले तोकेको व्यक्ति, र निवेदक संस्थाले तोकेको अधिवक्ता व्यक्ति रहने गरी एक समिति गठन गरी दिएको ।

उपरोक्त बमोजिम यो आदेश प्राप्त मितिले ६० दिन भित्र महिला, बालबालिका र समाजकल्याण मन्त्रालयले समिति गठन गर्नु । समिति गठन भएपछि निवेदकको माग अनुसारको प्रयोजनको लागि निर्देशिका तयार गर्नु र कानूनले प्रतिस्थापन नगरुन्जेलसम्म अपराध अनुसन्धानमा सो निर्देशिका प्रयोग गर्नु भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिदिएको ।

जबरजस्ती करणीको अपराधमा आरोपित व्यक्तिहरुमध्ये तीन जनालाई मुद्दा चलाई बाँकी तीन जनालाई मुद्दा नचल्ने गरी सरकारी वकीलले गरेको निर्णय विरुद्ध परेको सुन्तोली धामी (शाह) विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषदको कार्यालय समेत रिट निवेदनमा (ने.का.प. २०६८, पृ. ११२) देहायबमोजिम भएको छ ।

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(२) को व्यवस्था भनेको सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ र २ मा परेका मुद्दाहरु र अन्य नेपाल कानूनमा उल्लेख भएका नेपाल सरकारवादी हुने मुद्दाहरुलाई संकेत गरेको मान्नुपर्छ । महान्यायाधिवक्ताले गरेको उक्त निर्णय सरकारी निकायको लागि मात्र अन्तिम हुन सक्दछ । धारा १३५ ले महान्यायाधिवक्तालाई उल्लेखित अधिकार दिएको भए तापनि सो धाराले धारा १०७ अन्तर्गतको यस अदालतको असाधारण अधिकारलाई सीमित गर्न वा कटौती गर्न वा नियन्त्रण गर्न सक्दैन । उल्लिखित सवैधानिक व्यवस्था अन्तर्गत पूर्ण न्यायको निमित्त यस अदालतले कुनै निकाय वा पदाधिकारीले गरेको निर्णालाई न्यायिक पुनरावलोकन गर्न सक्दछ ।
- केही अभियुक्तलाई मुद्दा चलाइएको र औला टोकिएको देखिएको सबुद प्रमाणको विद्यमानता हुँदाहुँदै प्रतिवादीहरु तीनजना उपर मुद्दा नचलाई हाजिर जमानीमा छाड्ने जिल्ला प्रहरी कार्यालय अछाम र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, अछामको मिति २०६६।७।१५ को निर्णयले निवेदिकाको न्याय पाउने हक हनन् हुन गएको देखियो ।
- मुद्दा नचल्ने गरी सरकारी वकीलले गरेको मिति २०६६।७।१५ को निर्णय मध्ये प्रतिवादीहरु तीनजनाको हकमा मुद्दा नचलाउने गरी गरेको हदसम्म उक्त निर्णय बदर गरी दिएको छ, बाँकीको हकमा उक्त निर्णय कायम हुन्छ ।
- अब उल्लेखित प्रतिवादीहरु तीनजना समेतका व्यक्तिहरुलाई समेत मुलुकी ऐन, जबरजस्ती करणीको महल अनुसार अपराध अनुसारको अभियोग लगाई मुद्दा चलाउनु भनी जिल्ला सरकारी वकीलको कार्यालय, अछामका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ । हदम्यादका सम्बन्धमा सरकारी वकीलको मिति २०६६।७।१५ को निर्णय उक्त तीन जनाउपर मुद्दा नचलाउने हदसम्म मात्र बदर भएको हुँदा उक्त मितिकै निर्णयअनुसार मुद्दा चल्ने हुनाले हदम्यादको प्रश्न आउने छैन ।

त्यस्तै जबरजस्ती करणीको ११ नं. मा व्यवस्था भएको ३५ दिने हदम्यादलाई बढाउने गरी कानून

सुधार गर्नु भन्ने आदेश भएको सपना प्रधान मल्ल वि. नेपाल सरकारसमेत भएको रिट निवेदनमा^{७०} सर्वोच्च अदालतले एक त जाहेरी दरखास्त ढिलो गरी पर्ने अर्कोतर्फ वारदातका मितिबाट ३५ दिनभित्र अनुसन्धान अनुसन्धान तहकिकात पूरा गरी अभियोगपत्र दायर गरिसक्नुपर्ने ३५ दिनको वर्तमान हदम्याद ज्यादै अपर्याप्त छ भनी बोलेको छ र जवरजस्ती करणी जस्तो महिला उपर हुने जघन्य अपराधमा सामाजिक लाञ्छनाको दृष्टिले उजुरी नै नदिई कुनै कारवाही उठान नै हुन नसकिरहेको अवस्था रहेको पाइन्छ, अर्को तर्फ उजुरीको लागि अत्यन्त न्यून हदम्यादको कारणले गर्दा मुद्दा दर्ता हुन नसक्ने मुद्दा दर्ता नै भई हालेमा पनि सबुद प्रमाण संकलनको लागि पर्याप्त समयाभावले हदम्यादभित्र अभियोगपत्र दायर गर्नुपर्दा राम्रो सबुद प्रमाणमुखी अनुसन्धान तहकिकात हुन नसकी पीडितहरूको न्यायमा पहुँच पुग्न नसकेको अदालतले स्वीकार गरेको छ। अतः पीडितहरूको सामाजिक मनोविज्ञान, अनुसन्धानमा लाग्ने समय र न्यायमा पहुँचको अवस्थालाई ध्यानमा राखी अपराधको गम्भीरतालाई हेरी प्रभावकारी अनुसन्धान र अभियोजन गर्न सक्ने गरी पर्याप्त हदम्यादको व्यवस्थाको व्यवस्था गर्ने हिसाबले उक्त जवरजस्ती करणीको महलको ११ नं मा व्यवस्था भएको हदम्यादलाई बढाउने गरी कानूनमा सुधार गर्नु भन्ने सर्वोच्च अदालतको आदेश देखिन्छ।

सोही विषयमा इन्दिरा बस्नेत वि. नेपाल सरकार समेत भएको रिट निवेदनमा^{७१} सर्वोच्च अदालतले जवरजस्ती करणी जस्तो महिला उपर हुने संगीन अपराधमा ३५ दिन हदम्यादलाई बढाउन उल्लेखित सपना प्रधान मल्लको रिट निवेदनमा भएको निर्देशनात्मक आदेश बमोजिम संशोधन गर्न पुनः नेपाल सरकार तथा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतको नाममा ध्यानाकर्षण गराइएको छ।

क्याबिन तथा डान्स रेस्टुरेन्ट लगायतका मसाज पार्लरहरूमा काम गर्ने महिला कामदारहरूको लागि सुरक्षित र सम्मानीत वातावरणमा काम गरी मर्यादित जीवनयापन गर्न पाउने हकको कार्यान्वयन गराउने अधिकार छ। त्यस्ता रेस्टुरेन्ट तथा पार्लरमा काम गर्नेहरूको नियुक्ति, काम गर्ने समयको सीमा, पारिश्रमिक तथा भत्ता जस्ता रोजगारीको सुरक्षा सम्बन्धी आवश्यक व्यवस्थाहरू र अतिरिक्त समयमा काम गरे वापत थप सुविधा, कार्यस्थलको भौतिक वातावरण र न्युनतम सुविधा, रोजगारदाताको दायित्व, यौन दुर्व्यवहारको नियन्त्रण, कानूनी उपचार, कार्यस्थलको नियमित अनुगमन र निरीक्षण, कामदारको अभिलेख र विवरण, रेस्टुरेन्टको दर्ता तथा संचालनका सर्तहरू लगायतका कुराहरूको व्यवस्था सम्बन्धी कानूनको अभाव छ। अतः आवश्यक कानूनको निर्माण गरी यथाशीघ्र कार्यान्वयन गर्नु, छुट्टै कानूनको व्यवस्था नहुँदा सम्म त्यस्तो कार्यस्थलमा कार्यरत महिला श्रमिकहरूको सवै प्रकारका यौन तथा आर्थिक शोषणहरूको अन्त्य गर्न आवश्यक निर्देशिका अदालतवाट तयार गरी सोको पालना गर्न गराउनका लागि आवश्यक आदेश समेत जारी गरी पाउँ भन्ने अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मा समेतले सार्वजनिक हक तथा सरोकार विवादको रूपमा पर्न आएको निवेदनमा^{७२} सर्वोच्च अदालतले आदेश जारी गरेको थियो। उक्त आदेशमा डान्स रेस्टुरेन्ट, क्याबिन रेस्टुरेन्ट, डान्स वार र मसाज पार्लर संचालनमा रहेको, त्यस्ता डान्स रेस्टुरेन्ट, क्याबिन रेस्टुरेन्ट, डान्स वार र मसाज पार्लरहरू कुनै निश्चित कानून बमोजिम दर्ता भइ संचालन भएको नदेखिएको, यस्ता व्यावसाय संचालन गर्दा आवश्यक पर्ने भौतिक पूर्वाधार नभएको तथा संचालक, कामदार तथा ग्राहकले पालना

७० संवत् २०६१ सालको रिट नं ३३९३, आदेश मिति २०६५।३।२७।

७१ संवत् २०६३ सालको रिट नं. ०४०२, आदेश मिति २०६५।१०।२७।

७२ जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो पब्लिक) र आफ्नो तर्फबाट अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मासमेत वि. नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय, सिंहदरवारसमेत (ने.का.प. २०६५, निर्णय नं. ८००५, पृ. ९९९) (http://www.supremecourt.gov.np/download/Dance_Resturent.pdf) (accessed on 25 July 2013).

गर्नुपर्ने आवश्यक न्यूनतम अनुशासन र आचार संहिताको अभावले गर्दा महिला कर्मचारी तथा कामदारहरूमाथि आर्थिक तथा यौन शोषण भएको तथा महिला कामदारले यौन दुर्व्यवहार समेत वाध्यतावश सहनुपर्ने भै निजहरूको मौलिक हक अधिकारसमेतको हनन् भएको भन्ने निष्कर्षमा पुगी सो सम्बन्धमा कानून नबनुजेलसम्मको लागि निर्देशिका जारी गरिएको थियो ।

त्यस्तै हालै सर्वोच्च अदालतले जवरजस्ती करणी, शरीर बन्धक, मानव बेचबिखन जस्ता जघन्य अपराधहरूमा न्यायिक न्यायिक उपचारको सेवा शीघ्र तथा प्रभावकारी नभएको भन्ने विषयको माइती नेपालमा कार्यरत अधिवक्ता उमा तामाङ्गसमेतले दायर गरेको सार्वजनिक हक तथा सरोकारको रिट निवेदनमा^{७३} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतलाई आदेश जारी गर्दै त्यस्ता विषयमा एकपटक सुनुवाई सुरु भएपछि फैसला नभएसम्म निरन्तर सुनुवाई गर्नुपर्दछ भन्ने आदेश जारी गरिएको छ । साथै उक्त आदेशमा अदालतको निमयावलीमा रहेको व्यवस्था स्वेच्छिक नभई बाध्यकारी रहेको उल्लेख गर्दै सर्वोच्च अदालतको रजिष्ट्रार समेतको नाममा सबै जिल्लाहरूमा कानून व्यवसायी, सरकारी वकिल तथा अन्य सरोकारवालाहरू बीच आवश्यक छलफल गर्न व्यवस्था गर्न आदेश जारी गरेको छ । त्यस्तै उक्त रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतको अनुगमन तथा निरीक्षण महाशाखालाई उक्त आदेशको कार्यान्वयनको रेकर्ड राख्न र गृह मन्त्रालय, प्रहरी प्रधान कार्यालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसमेतलाई सुनुवाईको बेला सरकारी साक्षीहरू उपस्थित गराउन तथा अन्य व्यवस्था गर्न आदेश जारी गरेको थियो ।

सपना प्रधान मल्ल वि. नेपाल सरकारसमेत भएको रिट निवेदनमा^{७४} सर्वोच्च अदालतले विशेष प्रकृतिका मुद्दा मामिलाहरूमा पीडितको रूपमा संलग्न महिला, बालबालिका पक्ष भएका वा एच. आई. भी./एड्स संक्रमित व्यक्तिहरू पक्ष भएको मुद्दामा प्रहरीमा दर्ता हुने वा सिधै अदालत वा अन्य निकायमा दर्ता हुने स्थिति देखि फैसला गर्दा वा त्यसपछिको आवस्थामा समेत तोकिएको गोपनियताको स्तर कायम रहने गरी सम्बन्धित पक्षको हक र दायित्व सहितको कानून निर्माण गर्नु र सो बमोजिमको व्यवस्था नबनुजेलसम्म आदेश संलग्न विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरूको कारवाहीमा पक्षहरूको गोपनियता कायम राख्ने सम्बन्धी कार्यविधि निर्देशिका, २०६४ पालन गर्न गराउन निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको पाइन्छ ।

सर्वोच्च अदालतले महिलाविरुद्ध घरेलु हिंसाका घटनाबाट विकसित भएका अपराधहरूको निरोपण गर्दासमेत महिलाविरुद्धको हिंसाको गम्भीरतालाई आत्मसात् गरेका उदाहरणहरू प्रशस्त देखिन्छन् । सधैं कुटापिट गरी परिवारप्रतिको कुनै जिम्मेवारीबोध नगरी घरबाट लखेटिदिने कारणबाट आजित भई आफ्नै पतिको हत्या गरेको कार्यलाई अन्य हत्याजस्तो जघन्य अपराधका रूपमा चर्को सजाय गरेको मिलेन भनी सर्वोच्च अदालतले मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको १८८ नं. अनुसार कम सजाय (सात वर्ष) गरेको छ ।^{७५} आफ्नै घरको छतमा जाने भन्त्याङ्गमा भुन्डिएको र निजलाई उपचार गराउन अस्पतालमा लैजाँदै गर्दा बाटैमा मृत्यु भएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरी उठान भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले घटना कसैको कर्तव्यले नभै आत्महत्या भएको निष्कर्षमा पुगे पनि आत्महत्याको पछ्याडि घरेलु हिंसाले भूमिका खेलेको उल्लेख गर्दै आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन गर्ने कार्यलाई यथोचित रूपमा दण्डित गर्ने कानुनी व्यवस्थाको अभावलाई इंगित गरेको पाइन्छ ।^{७६}

^{७३} हेर्नुहोस् (<http://www.ekantipur.com/the-kathmandu-post/2013/07/31/top-story/apex-court-orders-prompt-hearings-on-serious-cases/251807.html>) (accessed on 25 July 2013).

^{७४} संवत् २०६३ सालको रिट नं. ३५६१ । आदेश मिति २०६४।१।१० ।

^{७५} लक्ष्मी वादी वि. लालबहादुर वादीको जारीले श्री ५ को सरकार ने.का.प.२०६०, अंक ७८, पृष्ठ ५८७

^{७६} विनय मानन्धर वि. मुकुन्द दास श्रेष्ठको जाहेरीले नेपाल सरकार, ने.का.प. २०६७ अंक २, पृष्ठ २०१

उल्लेखित फैसलाहरूका अतिरिक्त सर्वोच्च अदालतले साविक अंशवण्डाको १६ नं. को व्यवस्था,^{७७} अंशवण्डाको १२ नं., अपुतालीको २ नं., र धर्मपुत्रको ५ नं.,^{७८} को व्यवस्थाहरू तथा महिलाको मोहियानी हकको विषय लगायत महिलाहरूको न्यायमा पहुँच तथा महिला हक हितको सम्बन्धमा महत्वपूर्ण आदेशहरू भएको पाइन्छ ।

तथापि समाजमा लैङ्गिक हिंसाको व्यापकताको अनुपातमा न्यायिक प्रक्रियाको रणनीतिक उपयोग मार्फत् लैङ्गिक हिंसाको नियन्त्रण गर्नुपर्ने दायित्व भएका केन्द्रदेखि स्थानीय स्तरका निकायहरूलाई जिम्मेवार बनाउन, सकारात्मक कानुनी व्यवस्थाहरू कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्न तथा सवैधानिक एवं अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्व अनुरूप विधायिकीय, प्रशासनिक तथा कार्यक्रमिक उपायहरूको अवलम्बन गर्न बाध्य पार्न रणनीतिक मुद्दाको उपयोग हुन सकेको देखिँदैन । रणनीतिक मुद्दालाई केवल सर्वोच्च अदालतको तहमा मात्रै सीमित नराखी यसको सम्भावनाको पूरा उपयोग गर्न यसको अभ्यासलाई सबै तहका अदालतमा प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक छ । यसका लागि कानुनी उपचार खोज्ने र कानुनी उपचारको खोजीमा सहयोग गर्ने मानवअधिकार रक्षक र कानुन व्यवसायीहरूमा मानवअधिकार मुद्दाको उपचार खोजीको रणनीतिबारेमा यथोचित ज्ञान, सीप र क्षमता अभिवृद्धि गराउनु जरुरी हुने देखिन्छ ।

७७ ने. का. प. २०५२, अंक ६, पृ. ४६२ ।

७८ ने.का.प. २०५३, पृ. ६२२३ ।

परिच्छेद ४

हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको वस्तुगत अवस्था

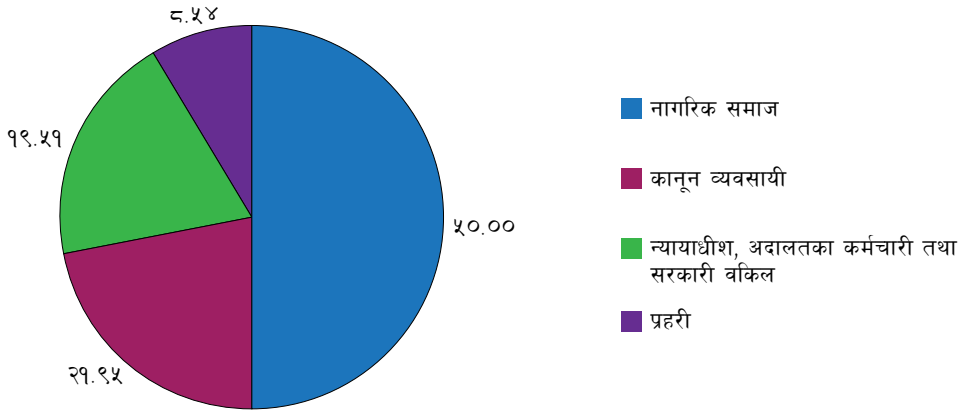
४.१. परिचय

लैङ्गिक हिंसापीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको वस्तुगत अवस्थाको आँकलनका लागि प्रश्नावलीमा आधारित सर्वेक्षणलाई महत्वपूर्ण माध्यम बनाइएको छ। प्रतिष्ठानको अनुसन्धान टोलीद्वारा लक्षित जिल्लाहरूको स्थलगत भ्रमण गरी न्याय क्षेत्रका सरोकारवालाहरू समक्ष पुगी अनुसन्धानको उद्देश्य तथा उपादेयताका बारेमा अवगत गराई सर्वेक्षण प्रश्नावलीहरू भराई सम्बन्धित जिल्लाहरूमा लैङ्गिक हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको वस्तुगत स्थितिको बारेमा विचार संकलन गरियो। लैङ्गिक न्यायको क्षेत्रमा कार्यरत नागरिक समाज तथा मानवअधिकार संघसंस्था, बार एसोसिएसन, अदालत, सरकारी वकिल कार्यालय र प्रहरी कार्यालयका प्रतिनिधिहरू गरी जम्मा ८२ जनाको प्रश्नावलीमा आधारित सर्वेक्षणमा सहभागिता थियो। लैङ्गिक हिंसाको उजुरीदेखि अदालती प्रक्रियासम्मका विभिन्न पक्षहरूलाई समेटिएको प्रश्नावलीमा जम्मा १४ वस्तुगत तथा खुला प्रश्न समावेश गरिएको थियो। उक्त प्रश्नावली प्रमुख रूपमा महिला हिंसा हुनाका कारणहरू, पीडितहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था र तिनीहरूको अदालतमा पहुँचको अवस्था, न्यायमा पहुँचका बाधाहरूका बारेमा सोधिनुका साथै सुधारका उपायहरू खोज्ने कुरामा केन्द्रित थियो। यसैगरी विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरूमा बन्द इजलासको अभ्यासको विद्यमान अवस्था, साक्षी तथा पीडितहरूको संरक्षणको चुनौती, कानुनी सहायताको विद्यमान अवस्था तथा न्यायमा पहुँच अभिवृद्धिका लागि कानूनमा हनुपर्ने सुधारहरूका सम्बन्धमा समेतका विषयवस्तुहरूलाई समेटिएको थियो। प्रश्नावलीमा आधारित सर्वेक्षणका अतिरिक्त अनुसन्धान टोलीद्वारा सम्पूर्ण सहभागीहरूसँग छुट्टै विषय केन्द्रित छलफलको आयोजना गरियो। सर्वेक्षणले नसमेटेका अन्य महत्वपूर्ण विषयहरूमा सहभागीहरूको विचार बुझ्न, समस्याको गहिराइमा पुग्न त्यस्ता अन्तर्क्रियात्मक छलफलहरू उपयोगी बने। साथै सहभागीहरूबीचकै एकअर्काका धारणा उपरका प्रतिक्रियाहरूले वास्तविक स्थितिको सही आँकलन गर्न सहयोग पुगेको छ। सहभागीहरूबाट न्यायमा पहुँचको विद्यमान अवस्थालाई सुधार गर्नेबारेका महत्वपूर्ण सुझावहरू प्राप्त भएका छन्। उक्त प्रक्रियाको माध्यमबाट प्राप्त भएका तथ्यहरूको विश्लेषणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ।

४.२. सहभागीहरूको स्थिति

सामूहिक छलफल तथा प्रश्नावलीमा आधारित सर्वेक्षणका सहभागी ८२ जनामध्ये विभिन्न संघ संस्थाका प्रतिनिधिहरू ४१, कानून व्यवसायी १८ जना, अदालत तथा सरकारी वकिल कार्यालयका तर्फबाट १६ जना र पत्रकार ७ जना को प्रतिनिधित्व थियो। लैङ्गिक हिंसाबले हेर्दा २५ जना महिला र ५६ जना पुरुषको सहभागिता देखिन्छ।

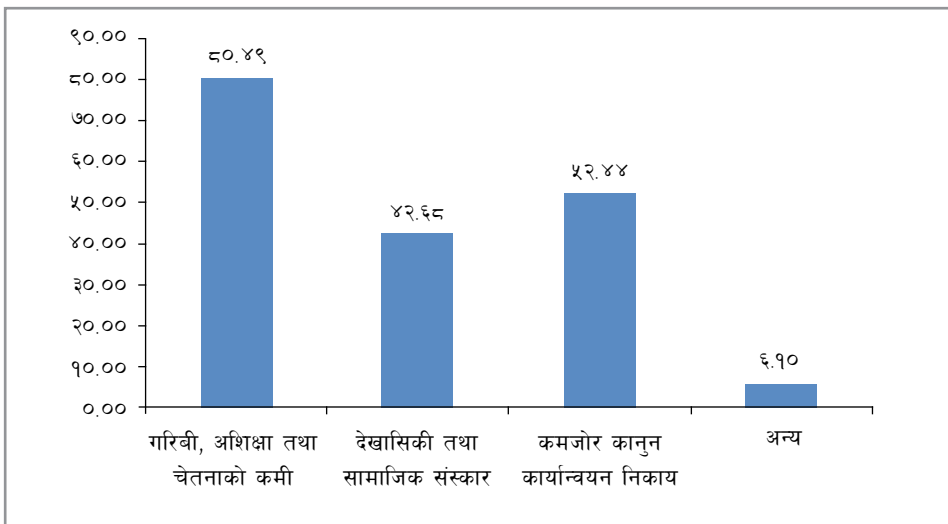
तालिका नं. १: प्रश्नावलीमा सहभागीहरूको प्रतिनिधित्वको स्थिति

४.३. महिला विरुद्धको हिंसामा कमी नआउनुका कारणहरू

सहभागीहरूलाई महिलाविरुद्धको हिंसाका घटनामा कमी नआउनु वा बढी रहनुमा केलाई जिम्मेवार ठान्नुहुन्छ भन्ने प्रश्न सोधिएको थियो। गरिबी, अशिक्षा तथा चेतनाको कमी, लैङ्गिक पूर्वाग्रही सामाजिक संस्कार, कमजोर कानून कार्यान्वयन र अन्य कारणहरूमध्ये कुन कति मात्रामा जिम्मेवार भन्ने सहभागीबाट पहिचान गरिएको छ। सबैभन्दा जिम्मेवार कारणको रूपमा गरिबी अशिक्षा तथा चेतनाको कमीलाई लिइएको पाइन्छ। दोस्रो कारणको रूपमा कमजोर कानून कार्यान्वयन निकायलाई उल्लेख गरेको पाइयो। तेस्रो कारणको रूपमा लैङ्गिक पूर्वाग्रही सामाजिक संस्कारहरूलाई उत्तरदाताहरूले जिम्मेवार ठहराएको देखिन्छ। नगण्य रूपमा अन्य कारणहरूलाई औल्याएको पाइन्छ।

तालिका नं. २: महिला विरुद्धको हिंसामा कमी नआउनुका कारणहरू

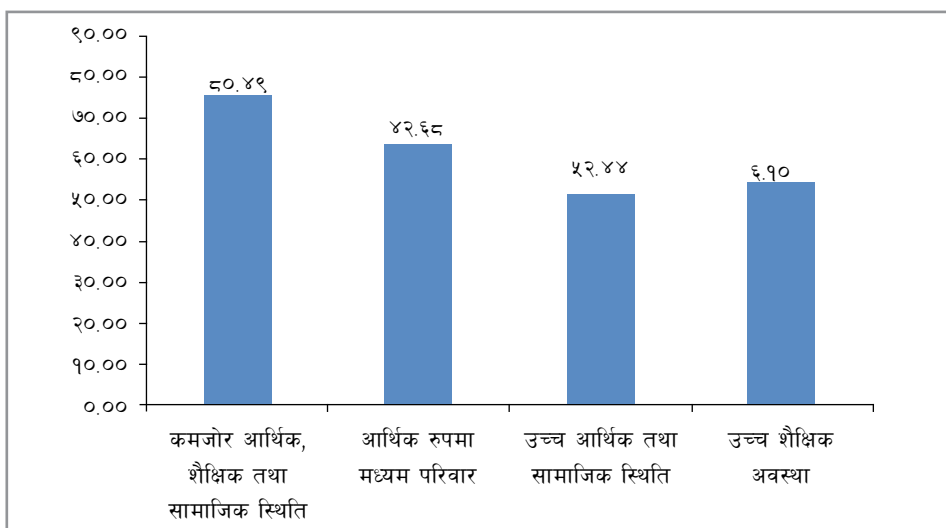

यस तथ्यले लैङ्गिक हिंसाका घटनामा कमी ल्याउनका लागि केमा जोड दिनुपर्दछ भन्ने कुरालाई प्रस्ट रूपमा इंगित गरेको छ। लैंगिक विभेदको विरुद्ध शैक्षिक जागरण तथा जनचेतनाको अभियानलाई अगाडि बढाउनुपर्ने देखिन्छ। जसले गर्दा लैङ्गिक हिंसा बढ्नुको अर्को महत्वपूर्ण कारणको रूपमा रहेको लैङ्गिक पूर्वाग्रही सामाजिक संस्कारहरूलाई बदल्नका लागि पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने देखिन्छ। यसका साथै लैङ्गिक हिंसालाई अपराधीकरण गर्ने कानुनी व्यवस्थाहरू तथा त्यस्तो अपराधका विरुद्ध न्यायको खोजी गर्न सघाउने कार्यविधिगत कानुनी प्रावधानको यथोचित कार्यान्वयनलाई जोड दिन सकेमा पनि यसलाई धेरै हदसम्म सम्बोधन गर्न सकिने देखिन्छ।

४.४. सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको दृष्टिबाट लैङ्गिक हिंसा पीडितहरू

कमजोर आर्थिक, शैक्षिक तथा सामाजिक स्थितिबाट गुजिरहेका पीडितहरू सबैभन्दा बढी न्यायका लागि गुनासो लिएर आउने गरेको तथ्य सर्वेक्षणले उजागर गरेको छ। त्यसपछि आर्थिक रूपले मध्यम अवस्था भएका पीडितहरू पर्दछन्। त्यसै गरी तेस्रो स्थानमा उच्च शैक्षिक अवस्थाका महिलाहरू र अन्तिममा उच्च आर्थिक तथा सामाजिक अवस्थाका महिलाहरू पर्दछन्।

तालिका नं. ३ : सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको दृष्टिबाट लैङ्गिक हिंसा पीडितहरू

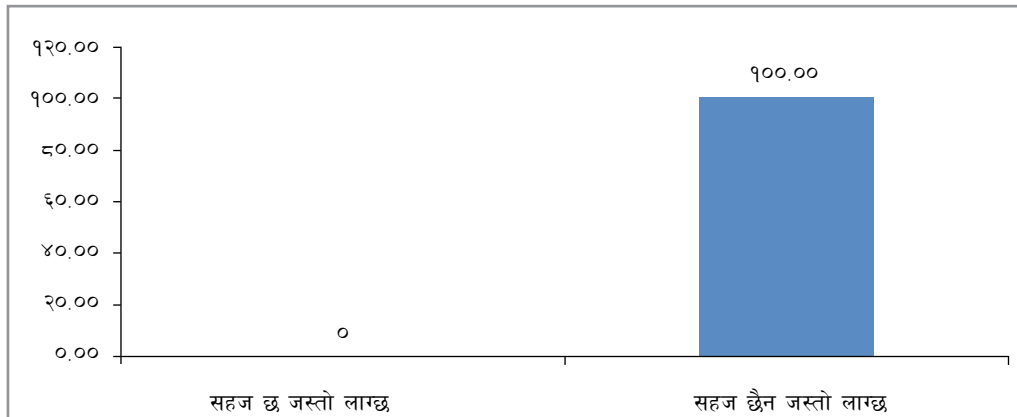

यसले सबै अवस्थाका महिलाहरू लैङ्गिक हिंसाको दृष्टिले उत्तिकै जोखिमपूर्ण अवस्थामा नरहे पनि जोखिमबाट कोही पनि पूर्ण सुरक्षित रहेको अवस्था भने देखिँदैन। यो तथ्य माथि उल्लेख गरिएको महिला हिंसामा कमी नआउनुको प्रमुख कारण 'गरिबी, अशिक्षा तथा चेतनाको कमीसँग पनि सम्बन्धित रहेको देखिन्छ। आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्था राम्रो भएका कारणले मात्रै लैङ्गिक हिंसामा कमी आउने देखिँदैन। लैङ्गिक हिंसा अन्त्यको कार्यक्रम तथा योजनाले सबै खाले महिलाहरूलाई समेट्नु जरुरी देखिन्छ।

४.५. महिलाविरुद्धको हिंसाका पीडितहरूको अदालतसम्म पहुँचको अवस्था

पीडितहरूको अदालतसम्म पहुँचको अवस्था के छ भन्ने सन्दर्भमा सम्पूर्ण उत्तरदाताहरू (जस अन्तर्गत न्यायाधीश, सरकारी वकिल र प्रहरी पनि समाविष्ट छन्) न्यायमा पहुँच असहज रहेकोमा सहमत भएको देखिन्छ। सहभागीमध्ये कसैले पनि न्यायमा पहुँच सहज भएको दाबी गरेको अवस्था छैन।

तालिका नं. ४: हिंसा पीडित महिलाहरूको अदालतसम्म पहुँचको अवस्था

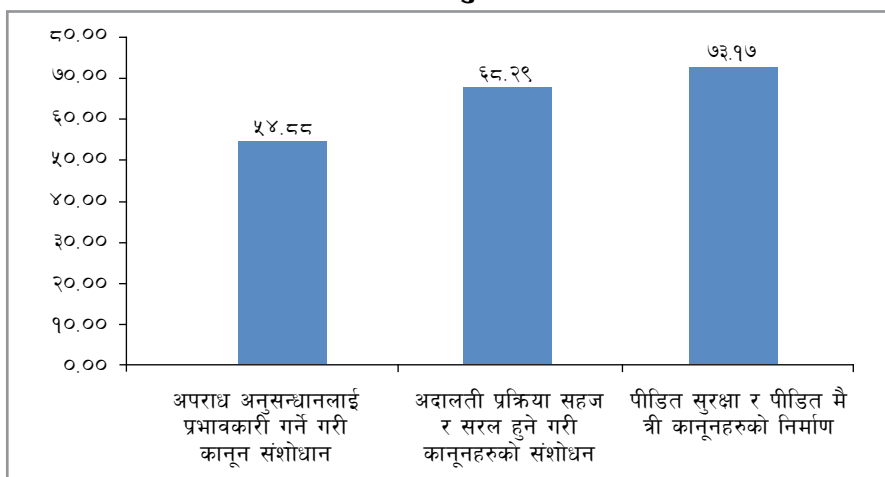
के कारणले असहज रहेको भन्ने अर्को प्रश्नमा उत्तरदाताहरूबाट मिश्रित प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ। भ्रन्फाटिलो कार्यविधिलाई प्रमुख जिम्मेवार कारणको रूपमा औल्याइएको छ भने अदालतबाट लैङ्गिक हिंसाका मुद्दामा न्यायको सुनिश्चितता हुन नसकेका कारणले पनि पीडितहरूमा हतोत्साहको स्थिति रहेको कारणले गर्दा पनि न्यायमा पहुँचको अवस्था असहज रहेको भन्ने कुरालाई पनि उल्लेख्य सहभागीहरूले इंगित गरेको पाइन्छ। तेस्रो महत्वपूर्ण कारणको रूपमा न्याय सर्वसुलभ नहुनु अर्थात् महँगो हुनुलाई जिम्मेवार देखाइएको छ। त्यसैगरी सहभागीहरूले उल्लेख गरेका अन्य महत्वपूर्ण कारक तत्वहरूमा भौगोलिक विकटता, कानुनी ज्ञानको अभाव, अदालती प्रक्रियामा अनावश्यक ढिलासुस्ती, पीडितप्रति संवेदनशीलताको अभाव, असन्तुलित शक्ति सम्बन्धको दुष्प्रभाव, साक्षीको असुरक्षा, कानुनी सूचना र जानकारीको अभाव, पीडकलाई राजनीतिक संरक्षण, एवं प्रहरीले अनुसन्धान गर्न इन्कार गर्ने प्रवृत्तिजस्ता कुराहरूलाई औल्याएको पाइन्छ। यिनै कारणहरूलाई समूहगत छलफलमा पनि महत्वपूर्ण रूपमा उजागर गरेको पाइन्छ।

४.६. न्यायमा पहुँचको असहज अवस्थामा सुधार ल्याउन अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू

न्यायमा पहुँच बढाउनका लागि कानुनमा कस्तो सुधार आवश्यक हुन्छ र अन्य सुधारका आवश्यक क्षेत्रहरू के हुन सक्छन् भन्ने सम्बन्धमा पनि सहभागीहरूको मत सर्वेक्षण गरिएको थियो। प्रश्नमै खुलाइएका तीन विकल्पहरूमध्ये 'पीडित सुरक्षा र पीडितमैत्री कानुनहरूको निर्माणलाई उत्तरदाताहरूले पहिलो प्राथमिकता दिए। यसैगरी 'अदालती प्रक्रिया सहज र सरल हुने गरी कानुनहरूको संशोधन' लाई दोस्रो प्राथमिकता तथा 'अपराध अनुसन्धानलाई प्रभावकारिता दिने

गरी कानून संशोधन' गर्नुपर्ने कुरालाई तेस्रो प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ । उत्तरदाताहरूले अन्य महत्वपूर्ण विकल्पहरू पनि सुझाएका छन् । जसमा निःशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराउनुपर्ने, मुद्दाको किनारा नलागेसम्म पुनर्स्थापनाको व्यवस्था हुनुपर्ने र पीडित तथा साक्षीलाई पूर्णतः सुरक्षाको प्रत्याभूति गराउनुपर्ने र फैसलालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गराउने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्ने सुझावहरू छन् ।

तालिका नं. ५: न्यायमा पहुँचको असहज अवस्थामा सुधार ल्याउन अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू

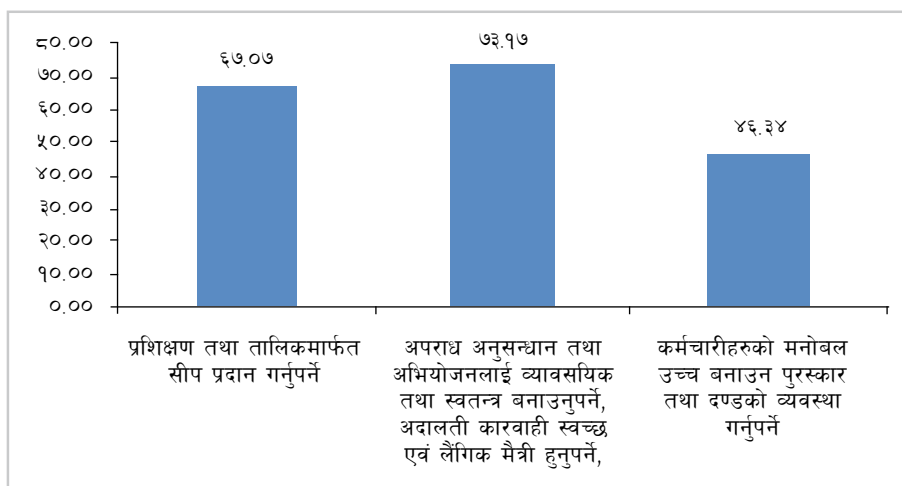
विषयगत छलफलका क्रममा पनि धेरैजसो सहभागीहरूले साक्षी तथा पीडितको संरक्षणको व्यवस्था नहुँदा पीडितले न्याय खोज्न नै हिचकिचाउने, अदालत समक्ष आइहाले पनि अभियुक्तको अनुचित दबाव र प्रभावमा फस्ने र मुद्दामा असहयोगी बन्ने अवस्था रहने गरेको र त्यसलाई सम्बोधन नगरिँदा पीडितले विरलै न्यायको खोजीका लागि अग्रसर हुने गरेको कुरालाई गम्भीरतापूर्वक उठाएको पाइन्छ । यसैगरी जाहेरी दर्तामा आनाकानी गर्ने, मिल्नका लागि दबाव दिने, ठूलो दबाव सिर्जना गरेपछि जाहेरी दर्ता गरिहाले पनि अनुसन्धानमा उदासीनता देखाउने प्रवृत्ति भएका कारण जाहेरी दर्ता इन्कार गर्ने प्रहरी कार्यालयलाई जवाफदेही बनाउनका लागि कानूनमा आवश्यक संशोधनमा सहभागीहरूले विशेष जोड दिएको देखिन्छ ।^{७९} जहाँसम्म अदालती प्रक्रियाको सवाल छ, त्यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले आदेश जारी गरे बमोजिम फास्ट ट्र्याक अदालत गठन हुन सकेमा त्यसले पीडितलाई न्यायमा पहुँच दिलाउनका लागि सहज वातावरणको सिर्जना गर्ने भएकाले त्यसतर्फ विशेष जोड दिनुपर्ने विचारसमेत व्यक्त भएको थियो ।

७९ जस्तै सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीमा संशोधन गरेर बेमनासिव तरिकाले तथा बिनाआधार कारण अपराध सम्बन्धी सूचना तथा जाहेरी दर्ता गर्न इन्कार गर्ने प्रहरी अधिकृतलाई विभागीय कारवाहीका लागि सिफारिस गर्न सकिने गरी व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

४.७. न्यायमा पहुँचको स्थिति सुधार्णका लागि प्रहरी, सरकारी वकिल र अदालतको व्यवहारमा परिवर्तनको आवश्यकता

महिलाविरुद्धको हिंसाका पीडितहरूको न्यायमा पहुँच बढाउनका लागि कानून मात्रै नभएर यसका जिम्मेवार निकायमा काम गर्ने पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरूको व्यवहारमा समयानुकूल परिवर्तन आवश्यक हुनेमा विवाद छैन । के कस्तो परिवर्तनको आवश्यक छ भन्ने सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नमा उत्तरदाताहरूले सबैभन्दा बढी अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजनलाई व्यावसायिक तथा स्वतन्त्र बनाउनुपर्ने र अदालती कारवाही स्वच्छ एवं लैङ्गिकमैत्री हुनुपर्ने कुरा प्रमुख प्राथमिकतामा राखे । त्यसैगरी आवश्यक प्रशिक्षण तथा तालिमलाई दोस्रो महत्वपूर्ण आवश्यकताको रूपमा लिएको पाइन्छ । त्यसैगरी लैङ्गिक हिंसाको अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्याय निरूपणको काममा संलग्न कर्मचारीहरूको मनोबल उच्च बनाउन पुरस्कार तथा दण्डको व्यवस्था गर्नुपर्ने कुरालाई तेस्रो प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ ।

तालिका नं. ६: न्यायमा पहुँचको स्थिति सुधार्णका लागि प्रहरी, सरकारी वकिल र अदालतको व्यवहारमा परिवर्तनको आवश्यकता

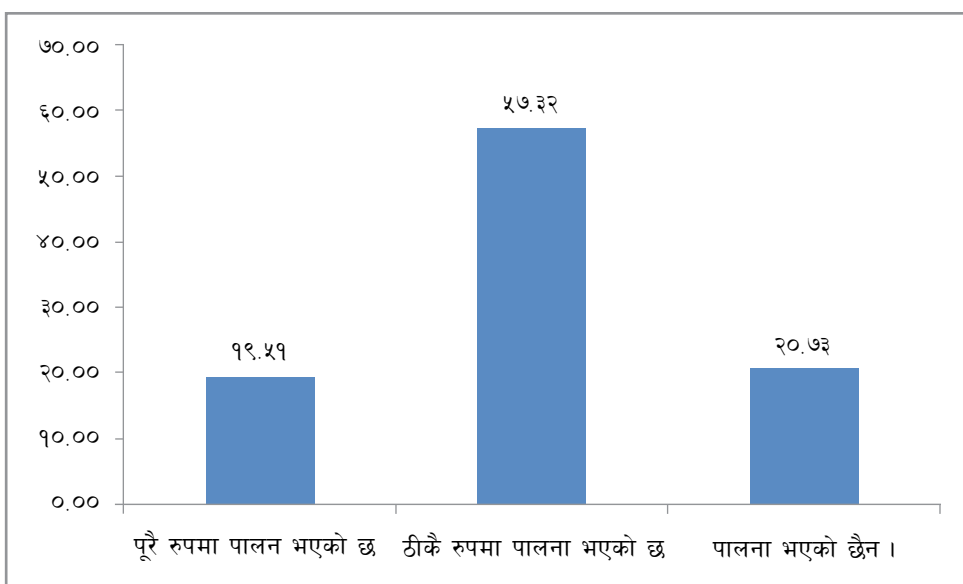

साथै उत्तरदाताहरूले सुभाएका अन्य उपायहरूमा महिला सम्बन्धी विवादलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने, संरचनागत सोचमा परिवर्तन ल्याउनुपर्ने र हिंसापीडितमाथि अन्याय गरी फैसला तथा कारवाही गर्नेमाथि विभागीय सजायको व्यवस्था हुनुपर्नेजस्ता सुधारात्मक उपायहरू पनि सुभाएको पाइन्छ ।

४.८. पीडितको गोपनीयता संरक्षण सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनको स्थिति

विशेष प्रकृतिको मुद्दामा बन्द इजलासमा बयान तथा सुनुवाइ गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था मुलुकी ऐनमा रही आएको छ भने निश्चित प्रकारका मुद्दाका पीडितहरूको परिचयको गोप्यता कायम गर्ने सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले नै आवश्यक न्यायिक निर्देशनहरू^{८०} जारी गरी विधायिकाद्वारा उपयुक्त कानून नबन्दासम्मका लागि कानूनसरह कार्यान्वयनमा ल्याउन भनेको छ । यी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो रहेछ भन्ने आँकलन गर्नका लागि सहभागीहरूलाई सोधिएको थियो । यसमा जम्मा १९.५१% सहभागीहरूले यी कानुनी व्यवस्थाहरूको पूरै पालना भएको उल्लेख गरे भने ५७.३२% सहभागीहरूले सामान्य रूपमा यसको पालना भएको बताए । सहभागीमध्ये २०.७३% ले पालना नभएको खुलाए ।

तालिका नं. ७: पीडितको गोपनीयता संरक्षण सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनको स्थिति

यस तथ्यले यी कानुनी व्यवस्थाहरूको यथोचित परिपालना हुन नसकेको उजागर गरेको छ । के कति कारणले प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेको हो र कार्यान्वयनको प्रभावकारिताका लागि के गर्नुपर्ला भन्ने प्रश्नमा सहभागीहरूले विभिन्न सुझावहरू प्रस्तुत गरेका छन् । तिनीहरू निम्न छन् :-

- विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरू बन्द इजलासमा गर्ने भनेर प्रावधान रहे तापनि भइरहेको अवस्था छैन । पालना गर्ने निकायलाई स्पष्ट निर्देशन दिनुपर्ने एवं आवश्यक भौतिक अवस्थाको प्रबन्ध गरिनुपर्ने ।

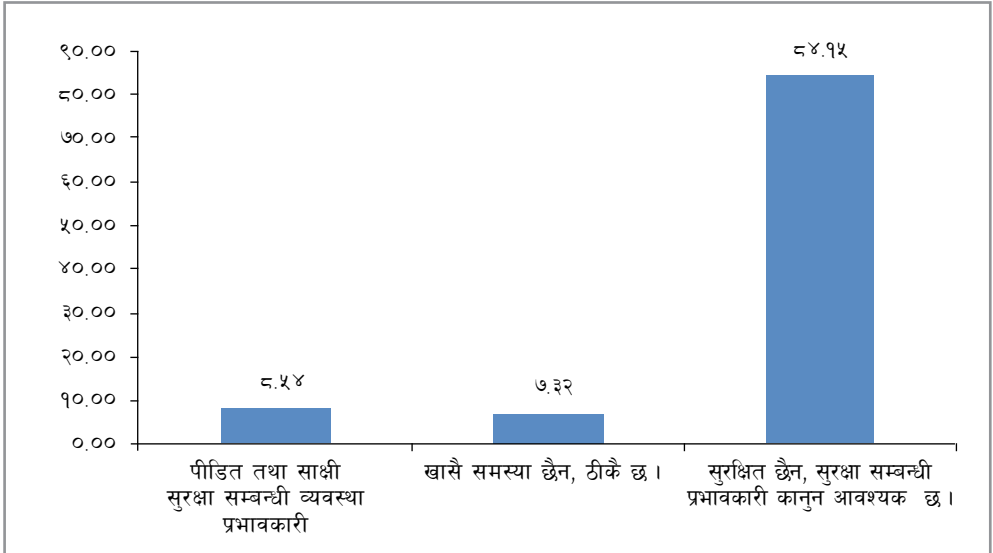
^{८०} सपना प्रधान मल्लसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् सचिवालयसमेत (फैसला मिति २०६४/९/१०) को मुद्दामा अदालती प्रक्रियामा आउने निश्चित प्रकृतिका मुद्दाहरूका पीडित तथा पक्षहरूको पहिचान तथा गोपनीयताको संरक्षण गर्न आवश्यक कानून नबन्दासम्मका लागि कानूनसरह लागू हुने गरी न्यायिक निर्देशन जारी गरी सोको कार्यान्वयनका लागि आदेश दिइएको ।

- प्रशिक्षित जनशक्तिको अभाव रहेको एवं कार्यान्वयन गर्ने इच्छा शक्ति नभएको कारण त्यसको कार्यान्वयन गराउन नसकिएको । हिंसा प्रभावित महिलाहरूका मुद्दा विशेष प्रकृतिको हुने हुँदा छुट्टै किसिमको निकायको व्यवस्था गरि मुद्दा हेर्ने अधिकारी महिला हुनुपर्छ । साथै, कार्यान्वयनका लागि विशेष नीतिगत व्यवस्था पनि हुनुपर्ने ।
- हिंसापीडित महिलाको मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र फैसला कार्यान्वयनको प्रभावकारी अनुगमन गर्ने व्यवस्था भएमा यस समस्याको पनि सम्बोधन हुने । हिंसापीडित महिलाहरूलाई निःशुल्क कानुनी सहायता तथा परामर्श दिने व्यवस्थाको कार्यान्वयन हुनुपर्ने ।
- गोपनीयता कायम गर्ने व्यवस्था भए पनि यसको कार्यान्वयन व्यक्तिको इच्छामा भर पर्ने गरेको छ । कतिपय अवस्थामा अधकल्चो रूपमा कार्यान्वयन हुने गरेको छ । त्यसैले पीडितको नाममात्रै होइन ठेगानासमेत गोप्य हुनुपर्छ । पीडित र साक्षीको बयान पीडकको अगाडि गराउने अभ्यासलाई अन्त्य गरिनुपर्दछ ।
- बन्द इजलासबाट हेरिने मुद्दाको सम्बन्धमा सबैलाई पर्याप्त जानकारी नहुँदा समस्या सिर्जना भएको छ । तसर्थ यसबारेमा सम्बन्धित पीडित पक्ष र अन्य सरोकारवालाहरूको चेतना फैलाउन जरुरी छ ।
- बन्द इजलास भएर मात्रै भएन पीडित पक्षलाई मानसिक आघात पार्ने वा मानसिक यातना पुग्ने किसिमबाट प्रश्न सोध्न नपाउने व्यवस्था हुनुपर्छ । घटनालाई गोप्य रूपले अनुसन्धान गर्ने परिपाटीको विकास गरिनुपर्ने ।
- बन्द इजलास अरुभन्दा छुट्टै हुने व्यवस्था हुनुपर्छ र बन्द इजलासमा सुरक्षाको व्यवस्था हुनुपर्छ । विशेष प्रकृतिको मुद्दाहरूमा पीडितको गोप्यता भंग गर्नेलाई सजायको व्यवस्था हुनुपर्छ ।

४.८. महिलाविरुद्धको हिंसा सम्बन्धी मुद्दामा पीडित तथा साक्षीको संरक्षण र सुरक्षा

महिलाविरुद्धको हिंसा सम्बन्धी मुद्दाका पीडित तथा साक्षीको संरक्षण र सुरक्षा सम्बन्धमा छुट्टै बोधगम्य कानुनी व्यवस्था नभए पनि प्रचलित कानूनहरूमा केही सकारात्मक व्यवस्था रहेका छन् । पीडित तथा साक्षीको संरक्षण र सुरक्षाको अवस्था कस्तो छ र सम्बन्धित व्यवस्था कार्यान्वयनको के कस्तो समस्या छ भन्ने प्रश्न सोधिनुका साथै त्यसमा समूहगत छलफल पनि भएको थियो । जम्मा ८.५४% उत्तरदाताले पीडित तथा साक्षी सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था प्रभावकारी रहेको उल्लेख गरे पनि ८४.१५% ले संरक्षण तथा सुरक्षाको अवस्था नाजुक रहेको र त्यस सम्बन्धमा छुट्टै प्रभावकारी कानून आवश्यक रहेको औँल्याएका थिए । ७.३२% उत्तरदाताले भने पीडित तथा साक्षी संरक्षणका सम्बन्धमा खासै समस्या नरहेको उल्लेख गरे ।

तालिका नं. ८ : महिलाविरुद्धको हिंसा सम्बन्धी मुद्दामा पीडित तथा साक्षीको संरक्षण र सुरक्षा

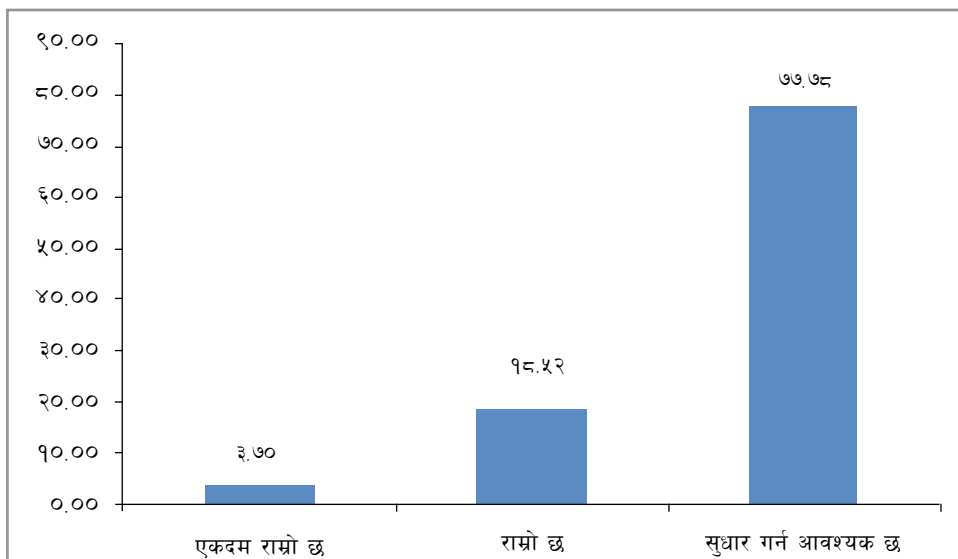

यो विषयलाई तीनवटै जिल्लामा गरिएका समूहगत छलफलहरूमा गम्भीरतापूर्वक छलफल भएको थियो। प्रायःजसो सहभागीहरूले यस विषयलाई न्यायमा पहुँचका सम्बन्धमा सबैभन्दा ठूलो व्यवधानको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। केही कानुनी व्यवस्थाहरू भए पनि कार्यान्वयन भने यथोचित रूपमा नभएको गुनासो व्यापक उठ्यो। जस्तै : सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावलीमा भएको सरकारी मुद्दाका साक्षीलाई दैनिक भत्ता तथा यातायात खर्च उपलब्ध गराउने व्यवस्था कार्यान्वयन शून्यको स्थितिमा रहेको तथ्य उजागर भयो। भइरहेका सकारात्मक प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै जाने र छुट्टै बोधगम्य कानुनी प्रबन्ध गर्ने दिशामा अगाडि बढ्नुपर्ने कुरामा सहभागीहरूको विशेष जोड रह्यो।

४.१०. लैङ्गिकमैत्री वातावरणको स्थिति

लैङ्गिक हिंसाका पीडितको न्यायमा पहुँच स्थापित गर्न अदालत, सरकारी वकिलको कार्यालय तथा प्रहरी कार्यालयहरूमा पीडित तथा साक्षीहरूको लागि मैत्री वातावरणले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। अन्यथा न्याय खोज्ने कुरामा पीडित महिलाहरू हतोत्साही हुने स्थिति बन्दछ। सहभागीहरूमध्ये ७७.७८% ले लैङ्गिकमैत्री बनाउनका लागि सुधारको खाँचो रहेकोमा सहमत भए। १८.५२% ले वातावरण राम्रो रहेको उल्लेख गरे भने ३.४% ले वातावरण एकदमै राम्रो रहेको उल्लेख गरे।

तालिका नं. ८: लैङ्गिकमैत्री वातावरणको स्थिति

यदि सुधार गर्न आवश्यक छ भने के के पक्षमा सुधार हुन आवश्यक छ भन्ने प्रश्नमा सहभागीहरूले विभिन्न उपायहरू सुझाए । यसैगरी सामूहिक छलफलका सिलसिलामा पनि यस बारेमा महत्वपूर्ण विचारहरू प्रस्तुत भए, तिनीहरूको सार निम्नानुसार छ :-

- अदालत, सरकारी वकिल कार्यालय तथा प्रहरी कार्यालयमा महिला कर्मचारीहरूको उपस्थिति नगण्य छ । महिलाहरूको सहभागितामा अभिवृद्धि नगरेसम्म लैङ्गिक मैत्री बनाउन सकिँदैन । तसर्थ, लैङ्गिक समावेशीकरणलाई उच्च प्राथमिकता दिइनुपर्दछ ।
- महिला सेलको व्यवस्था गरिए पनि यो नाम मात्रको छ । महिला प्रहरीले बयान लिए पनि अनुसन्धान पुरुष प्रहरीबाट हुँदा अनुसन्धान नै फितलो हुने गरेको छ, जसलाई सुधार गर्नुपर्छ । सेललाई सुदृढ पारी महिला प्रहरीको भूमिकालाई प्रवर्द्धन गर्नुपर्छ ।
- पारिवारिक मुद्दाहरूको निरूपण गर्नको लागि पारिवारिक अदालतको गठन गरिनुपर्दछ ।
- पीडित तथा साक्षीहरूप्रति सम्मानजनक व्यवहार नगर्ने तथा उनीहरूको संवेदनशीलतालाई उपेक्षा गरिने प्रवृत्ति छ, त्यसमा सुधार ल्याउनका लागि आचारसंहिता बनाएर कडाइका साथ लागू गरिनुपर्दछ । साक्षी तथा पीडितहरूप्रति सम्मान र आदरको भावना हुनुपर्छ । उनीहरूको गुनासो र भनाइलाई गम्भीरतापूर्वक लिनुपर्छ ।
- अभियोजनकर्ताहरू प्रायः पुरुष भएको कारण महिलाहरूको संवेदनशीलतालाई आत्मसात् गर्न सकेको अवस्था छैन । लैङ्गिक समावेशीकरणलाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।
- अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता तथा न्यायकर्ता सबैका लागि लैङ्गिक हिंसाका पीडितसँग कस्तो व्यवहार गर्ने भन्नेबारे तालिम तथा प्रशिक्षणको व्यवस्थाको अभाव रहेको छ, त्यसलाई यथाशक्य छिटो संवोधन गर्नुपर्दछ ।

- पीडित पक्षले जानेको कुरा राम्रोसँग राख्न नसक्ने भएकाले डर त्रासलाई न्यूनीकरण गरी निर्धक्क तरिकाले आफ्ना कुराहरू राख्ने वातावरण सिर्जना गर्नका लागि पीडितलाई आवश्यकता अनुसार मनोसामाजिक परामर्श उपलब्ध गराउने व्यवस्था हुनुपर्छ । पीडित र साक्षीलाई छुट्टै कोठामा राखेर बयान लिने व्यवस्था हुनुपर्छ ।
- पीडित तथा साक्षीहरूलाई छिटोछरितो बकपत्र गराइदिनुपर्ने, बकपत्र गर्दा कसैको नियन्त्रण, दबाबमा पर्नु नपर्ने स्थिति सिर्जना गर्नुपर्छ र साक्षीको बकपत्र गराउँदा गोपनीयता कायम राख्नुपर्छ ।
- महिला पीडित भएका अपराधहरू सम्बन्धी मुद्दालाई प्राथमिकता दिई निरन्तर सुनुवाइ गरी शीघ्र न्यायनिरूपण हुने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- पीडित तथा साक्षीको सुरक्षा, कल्याण र संरक्षण सम्बन्धी कार्यक्रम बनाएर लागू गर्नुपर्छ ।
- उजुरी दर्ता गराउनकै लागि संघर्ष गर्नुपर्ने अवस्था छ, त्यसैले सरल र सहज रूपमा उजुरी दर्ता गर्ने प्रक्रियाको व्यवस्था व्यावहारिक रूपले नै सुनिश्चित हुनुपर्छ ।
- साक्षीहरूलाई दिने आतेजाते भत्ता सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ ले व्यवस्था गरेअनुसार निकासा गरिनुपर्ने ।

४.११. महिलाविरुद्धको हिंसाको अनुसन्धान तथा अभियोजन सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

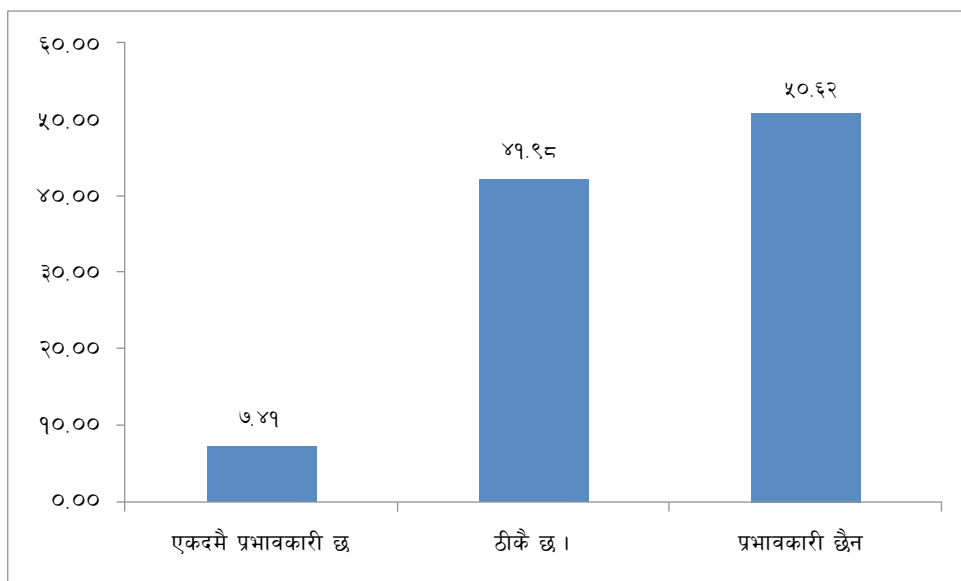
महिलाविरुद्धको हिंसाको अनुसन्धान तथा अभियोजनको दृष्टिकोणबाट विद्यमान कानूनमा के कस्तो सुधार वा परिमार्जनको खाँचो रहेको छ भन्ने बारेमा छुट्टै प्रश्न सोध्नुका साथै यस विषयमा सामूहिक छलफल पनि भएको थियो । लैङ्गिक हिंसालाई प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गर्नका लागि कानून र अदालती कार्यविधिमा सुधार जरुरी भएको कुरामा सहभागीहरूबीचमा मतैक्यता रह्यो । अनुसन्धान तथा अभियोजनको प्रक्रियामा पीडितलाई डर त्रास देखाउने र हतोत्साहित गर्ने गरिन्छ । त्यस सम्बन्धमा पीडितलाई कानुनी संरक्षण प्रदान गर्ने र डर त्रासको स्थितिबाट बचाएर कानुनी प्रक्रियामा उसको सार्थक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने कानुनी प्रबन्धको रिक्ततालाई परिपूर्ति गर्ने कुरालाई प्राथमिकता दिनुपर्ने कुरामा विशेष जोड दिइयो । कार्यविधि कानूनमा आवश्यक संशोधन गरी महिला हिंसा सम्बन्धी मुद्दाहरू छिटोछरितो निरूपण हुने व्यवस्था गरिनु जरुरी भएको कुरालाई पनि औल्याइयो ।

यसैगरी अनुसन्धान र अभियोजनबीच समन्वयकारी भूमिका नभएको तथ्यलाई उजागर गर्दै त्यसलाई सम्बोधन गर्न ऐन नियममा नै प्रभावकारी समन्वयात्मक संयन्त्रको व्यवस्था हुनुपर्ने कुरामा पनि जोड दिइयो । यसैगरी प्रहरी कार्यालयमा अनिवार्य रूपमा कानुनी सल्लाहकारको व्यवस्था भइदिएमा पनि धेरै हदसम्म समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न सकिने सहभागीहरूको विचार थियो । यस सम्बन्धमा प्रस्तावित फौजदारी अपराध तथा कार्यविधिसंहिता सम्बन्धी विधेयकहरूले पनि कतिपय कुराहरू समेटेको हुँदा तिनलाई कायम राखी ती विधेयकहरू पारित गर्नुपर्छ भन्ने पनि सहभागीहरूको विचार थियो ।

४.१२. कानुनी सहायताको प्रभावकारिता

नेपालमा कानुनी सहायता ऐन, २०५४ बनेर कार्यान्वयनमा आएको वर्षो भइसकेको छ । पटकपटक गरी धेरै जिल्लामा लागू भई सकेको छ ।^{८१} यस अवस्थामा सो ऐन कार्यान्वयनमा फर्त् कानुनी सहायता प्रदान गरी हिंसाबाट पीडित महिलाहरूलाई न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्ने कार्य कति प्रभावकारी बनेको छ सो प्रश्न सोध्नुका साथै लक्षित समूहसँग छलफल गरिएको थियो । यस सम्बन्धमा जम्मा ७.४१% ले निकै प्रभावकारी भएको जनाए भने ५०.६२% ले निःशुल्क कानुनी सहायता प्रभावकारी नभएको उल्लेख गरे । त्यसैगरी ४१.९८% ले कार्यान्वयनको स्थिति सन्तोषजनक रहेको बताए ।

तालिका नं. १०: कानुनी सहायताको प्रभावकारिता

सहभागीहरूसँग कानुनी सहायता प्रभावकारी नहुनुका कारण एवं प्रभावकारी बनाउनका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरूको बारेमा पनि सुझाव मागिएको थियो । सहभागीहरूले निःशुल्क कानुनी सहायता केन्द्रदेखि स्थानीय सरकार सबैको दायित्व भएका कारणले प्रत्येक गा.वि.स. हरूले निःशुल्क कानुनी सहायताका लागि बजेट तथा कार्यक्रमको व्यवस्था गर्नुपर्ने, हिंसापीडित महिलाहरू अदालतमा आफ्नो मुद्दा दर्ता गर्नेदेखि अन्तिम टुङ्गे नलाग्दासम्म प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष सबै खर्चहरू निःशुल्क कानुनी सहायताभित्र समेटिनुपर्ने, कानुन सहायता प्रदान गर्ने निकायले उक्त कार्यको लागि खटिने व्यक्तिलाई स्पष्ट निर्देशन दिनुपर्ने, निःशुल्क कानुनी सहायता प्राप्त गर्ने प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्नुपर्ने, निःशुल्क कानुनी सहायता दिने कार्यमा संलग्न संघसंस्थाहरूबीचमा समन्वयलाई सुदृढ पार्नुपर्ने, निःशुल्क कानुनी सहायताको उपलब्धताको बारेमा महिलाहरूमा चेतना अभिवृद्धि गराउनुपर्ने, स्कुल तहदेखि नै महिला हिंसापीडितका लागि न्यायमा पहुँचका विषयहरूलाई पाठ्यक्रमहरूमा समावेश गरी अध्ययन अध्यापन गराउनुपर्ने, गाउँ तथा समुदाय स्तरमा न्यायकर्मीहरू गएर कानुनी सहायता तथा न्यायमा पहुँचका विषयहरूमा अन्तरक्रिया गर्ने लगायतका उपायहरू अवलम्बन गरेर कानुनी सहायता कार्यक्रममा प्रभावकारिता ल्याउन सकिने विचार राखे ।

८१ विस्तृत विवरणको लागि ऐन हेर्नुहोस् ।

यसैगरी लैङ्गिक हिंसाका मुद्दामा दलीय हस्तक्षेपको प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्नुपर्ने, निःशुल्क कानुनी सेवा दिनलाई प्रत्येक गा.वि.स. मा अधिवक्ता राख्नुपर्ने, सदरमुकाम पुगेपछि मात्रै कानुनी सेवाको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्ने स्थितिलाई अन्त्य गर्नका लागि गा.वि.स. स्तरमा नै निःशुल्क कानुनी परामर्शदाताको व्यवस्था हुनु जरुरी छ, प्रत्येक गा.वि.स., नगरपालिका र जि.वि.स.हरूले कानुनी सचेतना फैलाउनका लागि बजेट विनियोजन तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्नुपर्ने, कानुनी सहायता कस्ता मुद्दामा कस्ता व्यक्तिहरूका लागि दिने भन्ने स्पष्ट मापदण्डको व्यवस्था हुनुपर्ने, कानुनी सहायता कार्यक्रमको कार्यान्वयन के कसरी भएको छ, सो विषयमा नियमित अनुगमन गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने तथा कानुनी सहायता लगायत न्यायमा पहुँचका विषयमा स्थानीय सरकारको सहभागितालाई अभिवृद्धि गर्नुपर्ने समेतका कुरामा सहभागीहरूको जोड रह्यो ।

४.१३. हिंसापीडित महिलाको न्यायमा पहुँचका सम्बन्धमा उठेका अन्य विषयहरू

साक्षी तथा पीडितको संरक्षण र कल्याणको विषय सबैभन्दा बढी छलफलमा उठ्यो । विभिन्न निकायसँग पीडितलाई राहत दिन सकिने बजेट भए पनि आपसी समन्वयको अभावले गर्दा त्यो उपयोग हुन नसकेको, तत्काल उद्धार तथा औषधोपचार तथा कानुनी सहायताका लागि खर्च गर्न सकिने कोष स्थापनाको व्यवस्था घरेलु हिंसा सम्बन्धी ऐनमा भए पनि त्यो कार्यान्वयनमा आउन नसकेको, पुनर्स्थापना केन्द्र नभएका कारण पीडितलाई राख्नका लागि प्रहरीलाई नितान्त अपठ्यारो अवस्था रहेको, पीडितका न्यूनतम आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने व्यवस्था नभएकाले न्याय खोज्न हच्कने अवस्था रहेको, घरबाट निस्केर बाहिर रातकाटे पछि समाजको दृष्टिकोण नै नकारात्मक बन्ने, समाजमा पुनर्स्थापन हुन सक्छु भन्ने ग्यारेन्टी नभईकन पीडित न्यायको खोजीमा अगाडि बढ्न नसक्ने, पीडितले घरको ढोका बन्द गरेर आउने र उजुरी गरेपछि घर फर्कने स्थिति नहुने एवं बन्द झुलास तथा गोपनीयताको कानुन लागू भए पनि अनुसन्धानकै क्रममा र फैसला भइसकेपछि प्रचारप्रसार गर्ने चलन रहेको, साक्षीलाई प्रश्न सोध्नेबारेमा आचारसंहिताको अभावमा मन लागी प्रश्न सोध्ने कारणले पनि जो कोही साक्षी बन्न नआउने र महिलालाई भन्नु हतोत्साहित गर्ने अवस्था रहेको, भ्रगडा मिलाउने परम्परागत पद्धति (जस्तै : बढघर प्रथा) का कारण थारू समुदायका महिलाहरूले उजुरी गर्न नजाने गरेको, सुरक्षित घरको व्यवस्था कानुनमा भए पनि व्यवहारमा अनुवाद नभएको, मानव बेचबिखन सम्बन्धी ऐनमा अदालतले बयान प्रमाणित गरेपछि बकपत्र गराउनु नपर्ने भए पनि व्यवहारमा पीडित महिनैपिच्छे अदालत धाउन बाध्य पारिएको भन्ने समस्यालाई सहभागीहरूले औल्याए ।

यसैगरी एउटा पीडित महिला विभिन्न ठाउँमा डुल्दै आफ्नो पीडा बताएर हिँड्ने स्थितिको अन्त्य गरी एकै थलोबाट सबै सेवा उपलब्ध हुने व्यवस्था हुनुपर्ने, न्याय क्षेत्र समन्वय समितिलाई सक्रिय पार्नुपर्ने, बन्द झुलासमा पीडकका अगाडि बोल्नुपर्ने अवस्थालाई अन्त्य गर्नुपर्ने, आवश्यकता अनुसार सेवा केन्द्रमा राख्न सकिने व्यवस्था गरिनुपर्ने, नाम मात्रको होइन कि साधन स्रोतले सम्पन्न सेवा केन्द्रको व्यवस्था हुनुपर्ने, मेडिकल रिपोर्टकै लागि टाढा पुग्नुपर्ने अवस्था अन्त्य हुनुपर्ने, उजुरी दर्ताको लागि सहजीकरण गर्ने महिला कार्यकर्ताहरूलाई सुरक्षा खतरा बढी हुने स्थितिलाई सम्बोधन गरिनुपर्ने तथा बार वा अदालतमा परामर्श केन्द्रको व्यवस्था हुनुपर्ने लगायतका सुझावहरू अगाडि सारिए । साथै सामूहिक छलफलमा सहभागीहरूले प्रस्तुत गरेका प्रमुख विचारहरू निम्नानुसार छन् ।

क्षतिपूर्ति :

कानूनमा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था छ, तर कार्यान्वयन भएको छैन । जरिवाना नतिरे राज्य आफैले अग्रसरता लिन्छ, तर पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने सन्दर्भमा समस्या छ । साथै पीडकको सम्पत्तिले नपुग्ने भए राज्यले आफ्नो कोषबाट भराई दिनुपर्ने दायित्व कानूनले व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

मध्यस्थता सेवा केन्द्र :

मध्यस्थता सेवा केन्द्रमा कतिपय महिलाविरुद्धका हिंसा सम्बन्धी मुद्दाहरू जान्छन् तर दबाब दिएर मिलाउन खोज्ने गरेको भन्ने गुनासो पीडितहरूको छ । मध्यस्थकर्ताको रूपमा सूचीकृत महिलाहरूको अभाव छ । मध्यस्थकर्ताहरूकै सोच लैङ्गिक पूर्वाग्रहीपूर्ण हुने भएकाले महिलाले स्वतन्त्र सहमतिको आधारमा मिल्ने अवस्था प्रायः रहँदैन ।

जाहेरी दरखास्त :

पीडित आफै जाहेरी दर्ता गर्न जान सक्ने अवस्था प्रायः रहँदैन । धेरैजसो घटनामा राजनीतिकरण हुने गरेको छ । द्वन्द्वपीडितका लागि कानुनी कारबाहीको थालनी गर्न अग्रसर हुनु ज्यादै अप्ठ्यारो छ । प्रहरी प्रशासन जाहेरी दर्तासम्मको दायित्वबाट पनि पन्छिने प्रवृत्ति छ भने अनुसन्धान र अभियोजन त धेरै टाढाको कुरा भयो । महिला सेल नाम मात्रको छ, कारण एकजना निम्न तहको महिलाले मात्रै केही गर्न सक्ने स्थिति रहँदैन । पीडितको बयान लिने गोप्य ठाउँ पनि छैन भने लैङ्गिक हिंसाका मुद्दा अनुसन्धान गर्ने तालिमसमेत दिइँदैन ।

स्थानीय निकाय :

गाउँमा स्थानीय जनप्रतिनिधि नहुँदा न्यायमा पहुँचलाई नकारात्मक असर परेको छ । गा.वि.स. सचिवहरूले राजनीतिक जवाफदेहिता महसुस नगर्ने र गाउँ नबस्दा सिफारिस लिन पनि समस्या सिर्जना भएको छ । स्थानीय निकाय नभएको अवस्थामा गा.वि.स. सचिवहरूमार्फत नै सबै काम लिनुपर्ने अवस्थामा उनीहरूको सहज उपलब्धता नहुँदा समस्या भएको छ । महिला आयोगमा राजनैतिक नियुक्ति हुने हुँदा सेवामा स्वच्छता छैन ।

न्यायालय र समुदायको बीच अन्तरक्रिया :

सेवाग्राहीहरू अदालतभित्र पस्नै डराउँछन् । न्यायाधीशलाई सेवकको रूपमा लिनेभन्दा पनि उसका बारेमा भ्रम र त्रास पाल्ने गरेको देखिन्छ । न्यायाधीशसँग प्रत्यक्ष छलफल परामर्श हुने अवस्था छैन । न्यायाधीशलाई जनताबाट टाढा एक्लाएर राखिएको छ । न्यायालय र जनताको बीचमा कुनै छलफल र अन्तरक्रिया हुने अवसरहरू जुट्दैन । पत्रकारहरूले पनि अवहेलनाको डरले न्यायिक प्रक्रियाको रिपोर्ट गर्न हिचकिचाउने गर्दछन् । न्यायालयले पनि नागरिक समाजसँग अन्तरक्रिया गर्न जरुरी छ । जनतालाई आफै सक्रिय भै जानकारी गराउन कार्यक्रमहरू जरुरी छन् । न्यायिक सूचनाको जानकारी राख्ने अधिकार सुरक्षित हुनुपर्छ । न्याय क्षेत्र समन्वय समिति भए पनि त्यसको क्रियाशीलता छैन, कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम सक्रिय भूमिकाको जरुरी छ ।

परिच्छेद ५

निष्कर्ष तथा सुभावहरू

अधिल्ला परिच्छेदहरूमा न्यायमा पहुँचको सैद्धान्तिक पक्षका अतिरिक्त कानूनी व्यवस्था एवं ती व्यवस्थाको व्यवहारिक प्रयोगको अवस्थाका बारेमा संक्षिप्त विवेचना गरिएको छ । न्यायमा पहुँचको अवधारणामा हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच सहज गर्नका लागि कस्ता तत्वहरू आवश्यक हुन्छ भन्ने विषयमा समेत छलफल गरिएको छ । संविधान, राष्ट्रिय कानून तथा राज्यका दायित्वको रूपमा रहेका अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरू तथा राष्ट्रिय नीतिगत प्रयासहरूलगायत न्यायिक प्रयासहरूको समिक्षापछि सहभागीहरूबाट प्राप्त भएका सूचना, जानकारी एवं सुभाव तथा जवाफहरूको बस्तुगत विश्लेषण गर्न सहज भएको छ । उक्त विश्लेषणले हिंसा पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचका लागि के कस्ता नीतिगत सुधारको आवश्यकता छ भन्ने विषय पहिचान गर्न सहज भएको छ । उल्लिखित आधारमा निष्कर्ष निकालिएको छ र नीतिगत सुधारका लागि देहायका सुभावहरू प्रस्तुत गरिएका छन् ।

५.१. लैङ्गिक हिंसाका पीडित, साक्षी तथा प्रतिनिधित्व गर्ने एवं सहयोग गर्ने व्यक्तिहरूको संरक्षण :

लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध कानूनी उपचारका लागि अग्रसर हुने स्वयं पीडित, लैङ्गिक हिंसा सम्बन्धी मुद्दाका साक्षीहरू तथा यस्ता मुद्दामा कानूनी सहायता दिने कानून व्यवसायी तथा महिला अधिकार रक्षकको संरक्षण तथा सुरक्षाको विषय चुनौतीपूर्ण रहेको अध्ययनले देखाएको छ ।

तसर्थ पीडितहरू लगायत पीडितको प्रतिनिधित्व गर्ने कानून व्यवसायी तथा महिला अधिकार रक्षकहरूले भौतिक आक्रमणको धम्की तथा मनोवैज्ञानिक त्रास खेप्नुपर्ने तथा अन्य संरक्षण तथा सुरक्षाका समस्या भोग्नुपर्ने कारण न्याय खोज्न हतोत्साहित हुने गरेको पृष्ठभूमिमा लैङ्गिक हिंसा सम्बन्धी मुद्दाका पीडितहरू तथा साक्षीको संरक्षण सम्बन्धी कार्यक्रम तयार गरी प्रत्येक जिल्लामा लागू गर्ने र सुरक्षाका सम्बन्धमा विद्यमान सकारात्मक कानूनी व्यवस्थाहरू (घरेलु हिंसा (कसूर तथा सजाय) ऐन तथा जिउ मास्ने बेच्ने कार्य नियन्त्रण सम्बन्धी ऐन अन्तर्गतका व्यवस्थाहरू) को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने ।

५.२. स्वच्छ, निष्पक्ष एवं शीघ्र फौजदारी अनुसन्धान :

लैङ्गिक पूर्वाग्रही सोच, राजनैतिक दलका नेता कार्यकर्ताको हस्तक्षेप एवं पीडकहरूबाट अनुचित प्रभावमा परेर लैंगिक हिंसाका अपराधहरूमा जाहेरी दर्ता गर्न इन्कार गर्ने र जाहेरी दर्ता गरी हाले पनि स्वच्छ एवं निष्पक्ष तवरले अनुसन्धानलाई अगाडि बढाउनुपर्ने कानूनी कर्तव्य वहन नगर्नाले लैङ्गिक हिंसाका घटनामा फौजदारी जवाफदेहिताको स्थिति सुनिश्चित गर्न व्यवधान सिर्जना भएको देखिन्छ ।

यस समस्यालाई यथोचित सम्बोधन गर्नका लागि जाहेरी दरखास्त दर्ता नगर्ने एवं स्वच्छ एवं निष्पक्ष ढंगले अनुसन्धान गर्नुपर्ने कानूनी कर्तव्य निर्वाह नगर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई विभागीय

कारबाहीको भागीदार बनाउने गरी विद्यमान सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीमा आवश्यक संशोधन गर्ने । साथै लैङ्गिक हिंसाविरुद्धका फौजदारी अनुसन्धानमा बाधा सिर्जना गर्ने तथा अनुसन्धान प्रक्रियालाई अवाञ्छित किसिमले प्रभाव पार्ने कार्यलाई दण्डित गर्ने गरी कानुनी प्रबन्ध गर्ने ।

५.३. फौजदारी अनुसन्धानमा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण तथा क्षमता अभिवृद्धि :

प्रहरी कार्यालयमा महिला सेलको सिर्जना गरिएको भए पनि लैङ्गिक हिंसाका मुद्दाको अनुसन्धानमा महिला प्रहरीको संलग्नता न्यून रहेको र सेललाई प्रभावकारी बनाउन नसकिएको कारणले पनि फौजदारी अनुसन्धान पीडितमुखी तथा लैङ्गिक मैत्री हुन नसकेको देखिन्छ ।

तसर्थ सो अवस्थालाई दृष्टिगत गरी महिला सेललाई छुट्टै इकाईको रूपमा सुदृढीकरण गर्ने तथा लैङ्गिक हिंसाका घटनाहरूको अनुसन्धानमा खटिने महिला प्रहरीहरू लगायत अन्य अनुसन्धानकर्ताहरूका लागि विशेष तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धि पाठ्यक्रम तर्जुमा गरी अनिवार्य रूपमा लागू गर्ने ।

५.४. संरक्षणात्मक तथा कल्याणकारी कानुनी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता :

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाका साक्षीहरूलाई यातायात खर्च तथा दैनिक भत्ता उपलब्ध गराउने कानुनी व्यवस्था कार्यान्वयन शून्य स्थितिमा रहेको, जबर्जस्ती करणी एवं मानव बेचबिखन मुद्दाको सुनुवाई लगायतका कारबाही बन्द इजलासमा हुनुपर्ने कानुनी व्यवस्था, घरेलु हिंसा, जबर्जस्ती करणी, जीउ मारने बेच्ने, मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार लगायत अन्य मुद्दाहरू लगातार कारवाही र सुनुवाई (Continuous Hearing) गर्नुपर्ने व्यवस्था बाध्यात्मक व्यवस्था एवं निश्चित मुद्दाका पक्षहरूको परिचयको गोप्यता संरक्षण गनुपर्ने गरी जारी गरिएको न्यायिक निर्देशनहरूको यथोचित परिपालना हुन नसक्दा पीडितको न्यायमा पहुँचको अवस्था स्थापित हुन नसकेको देखिन्छ ।

तसर्थ, पीडित, साक्षी तथा मुद्दाका पक्षहरूको गोपनीयता र मर्यादाको संरक्षण एवं उनीहरूको कल्याणका लागि ल्याइएका यस्ता सकारात्मक कानुनी प्रावधान तथा न्यायिक मार्गदर्शनहरूको यथोचित परिपालना भए नभएको नियमित अनुगमन गरी कार्यान्वयनको प्रभावकारितालाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने । यस सन्दर्भमा न्याय क्षेत्र समन्वय समिति लगायतका संयन्त्रहरूले आफ्नो भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने ।

५.५. विवाद समाधानका परम्परागत प्रचलन तथा पद्धतिहरूको लैङ्गिक पूर्वाग्रही प्रयोगमा रोक :

स्थानीय स्तरमा हालसम्म पनि अभ्यासमा रहेका विवाद समाधानका परम्परागत प्रचलन तथा पद्धतिहरूको लैङ्गिक पूर्वाग्रही ढंगले प्रयोग तथा दुरुपयोग हुँदा महिलाविरुद्धका हिंसाका घटनाहरू औपचारिक न्यायिक प्रक्रियामा नआउने तथा जतिसुकै गम्भीर प्रकृतिको भए पनि गाउँमै मेलमिलाप गर्न महिलालाई दबाव पर्ने गरेका कारण पनि न्यायमा पहुँच स्थापित हुन नसकेको देखिन्छ ।

तसर्थ यस्ता प्रचलनमा रहेका परम्परागत पद्धतिलाई पहिचान गर्ने, तिनको अभ्यासलाई निश्चित देवानी प्रकृतिका विषयहरूमा सीमित राखी लैङ्गिक हिंसाका पीडितहरूको विरुद्धमा दुरुपयोग हुन नदिनका लागि निश्चित मापदण्ड बनाई लागू गर्ने तथा त्यस्ता पद्धतिहरूको प्रभावको आवश्यक

अनुगमन गर्ने तथा कानूनको समान प्रयोगका सम्बन्धमा जनचेतना जागृत गराउनेजस्ता उपायहरूको अवलम्बन गर्ने ।

५.६. न्यायिक निकाय तथा समुदायबीच अन्तरसंवाद :

न्यायमा पहुँचका लागि न्यायिक सूचनामाथिको पहुँच पूर्वसर्त भए तापनि न्याय तथा कानून एवं तत्सम्बन्धी उपलब्ध सेवा र सूचनाहरूमाथि महिलाहरूको अत्यन्तै न्यून पहुँच रहेको देखियो ।

तसर्थ महिलाहरूलाई लक्षित गरी न्याय क्षेत्रका सरोकारवालाहरूको समन्वयमा न्याय क्षेत्र र समुदायबीचका सूचनामूलक अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने एवं महिलाविरुद्धका हिंसाका विषयमा कानुनी सचेतना फैलाउनका लागि स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन अन्तर्गतका स्थानीय तहका सरकारहरूका कर्तव्यहरूको परिपालना गराइनुपर्ने ।

५.७. स्थानीय सरकारको संलग्नता :

स्थानीय निकायमा एक दशकदेखि रहेको जनप्रतिनिधिविहीनताको अवस्थाले गर्दा कानुनी सहायता तथा नाता कायम लगायतका सिफारिस लिन अनावश्यक भन्भट बेहोर्नुपरिरहेको, घरेलु हिंसाका उजुरी गा.वि.स.मा दर्ता गरेर न्यायको मार्गप्रशस्त गर्ने कार्यमा व्यवधान सिर्जना भएको एवं गाउँ स्तरमा महिला जनप्रतिनिधिहरूको अनुपस्थितिमा पीडित महिलाले न्याय खोज्नका लागि सामान्य सहारा पाउने अवस्था नहुँदा हिंसालाई सहन गर्न बाध्य हुने गरेको देखियो ।

यसर्थ यथाशीघ्र स्थानीय निकायको निर्वाचन गरी जनप्रतिनिधिविहीनताको अवस्थालाई अन्त्य गर्ने र त्यसो नहुँदासम्म गा.वि.स. तथा नगरपालिकाको कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा गर्दा लैङ्गिक हिंसाविरुद्धका कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिन एवं हिंसापीडित महिलाहरूले न्यायको मार्ग अपनाउने कार्यमा यथोचित सहयोग पुऱ्याउनका लागि स्थानीय निकायका जिम्मेवार पदाधिकारीहरूलाई आवश्यक परिपत्र तथा निर्देशन जारी गर्ने ।

५.८. प्रभावकारी समन्वय :

कानुनी सहायता एवं लैङ्गिक हिंसाका पीडितहरूलाई सहयोग गर्ने संस्थाहरूका बीचको समन्वयको अवस्था राम्रो नहुँदा पीडितका लागि न्याय खोज्न सहजीकरण गर्ने सम्बन्धमा जिल्ला स्तरमा विभिन्न संघसंस्थाहरूमा उपलब्ध सेवा तथा सुविधाका अवसरहरूको यथोचित सदुपयोग हुन सकेको देखिँदैन ।

तसर्थ सम्बन्धित सरोकारवाला संघ संस्थाहरूबीचको समन्वयलाई सुदृढ पार्नका लागि जिल्ला न्याय क्षेत्र समन्वय समितिले आवश्यक पहल गर्नुपर्ने ।

५.९. हिंसापीडित महिलाहरूलाई एकीकृत सेवा :

लैङ्गिक हिंसाका पीडित महिलालाई आवश्यक सम्पूर्ण सेवा एउटै छानामा एकीकृत रूपमा उपलब्ध नभएका कारण न्यायको खोजिमा अन्यायको अवस्था देखिन्छ ।

तसर्थ न्यायमा पहुँचको अवस्थामा उल्लेख्य सुधार ल्याउनको लागि लैङ्गिक हिंसाका पीडितहरूलाई एउटै छानोमुनि कानुनी सहायता, मनोसामाजिक परामर्श, स्वास्थ्य परीक्षण, आवास तथा बाल स्याहार लगायतका एकीकृत सेवा तथा सहायता उपलब्ध हुने गरी कार्यक्रम बनाई लागू गर्ने ।

५.१०. हदम्यादमा लचकता तथा कार्यविधिमा सरलीकरण :

प्रचलित न्यायिक कार्यविधिको पुनरावलोकन गरी यसमा समयानुकूल सरलीकरण, लचकता र छिटोछरितोपना ल्याउनुपर्ने देखिन्छ । साथै जबर्जस्ती करणी मुद्दामा नितान्त संकुचित हदम्यादको व्यवस्था (मुलुकी ऐन जबर्जस्ती करणीको ११ नं) का कारण दण्डहीनताको अवस्था विद्यमान रहेको पाइन्छ ।

तसर्थ सो कानुनी व्यवस्थालाई अपराधको गाम्भीर्यता अनुकूल हुने गरी शीघ्रातिशीघ्र संशोधन गरी न्यायमा पहुँचको स्थिति सिर्जना गर्नुपर्दछ । सोह्र वर्ष उमेर नपुगेका नाबालिग जबर्जस्ती करणी कसुरका पीडित रहेका मुद्दामा अदालती बन्दोबस्तको ४० नं. को आधारमा सोह्र वर्ष पुगेको दिनदेखि मात्रै ३५ दिने हदम्यादको गणना गरी जबर्जस्ती करणी सम्बन्धी कसुरको अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने गराउनेतर्फ पहल गर्नुपर्ने ।^{८२}

५.११. लैङ्गिक दृष्टिकोणमा सुधार :

नेपाली समाजको लैङ्गिक दृष्टिकोण लैङ्गिक पूर्वाग्रही रहेको र त्यसको नकारात्मक प्रभाव न्याय व्यवस्थामाथि पनि परेको कारणले न्यायमा पहुँचलाई व्यावहारिक रूप दिन नसकिएको अवस्था अध्यायनले देखाएको छ ।

तसर्थ न्यायकर्मी, कानुन व्यवसायी तथा अनुसन्धानकर्ताहरूको लैङ्गिक दृष्टिकोणमा सुधार ल्याउनका लागि आवश्यक तालिमहरू दिइनुपर्ने । न्याय सेवा तालिम, प्रहरी सेवा तालिम एवं राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानबाट सञ्चालन गरिने तालिम सम्बन्धी पाठ्यक्रममा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण गरिनुपर्ने ।

५.१२. कानुनी सहायताको प्रभावकारिता :

कानुनी सहायताको विषय अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता एवं संविधानप्रदत्त अधिकार भए पनि यसलाई प्राथमिकता दिई प्रभावकारी बनाउन सकेको देखिएन ।

तसर्थ कानुनी सहायताको सम्बन्धमा स्थानीय सरकारहरूको भूमिकालाई समेत अभिवृद्धि गरी कानुनी सहायताको प्रभावकारिता तथा यसमाथिको पहुँचलाई विस्तार गरिनुपर्ने । साथै कानुनी सहायता सम्बन्धी मापदण्डहरू (जस्तै वार्षिक आय ४० हजारभन्दा कम हुनुपर्ने सर्त) लाई समयानुकूल पुनरावलोकन गर्नुपर्ने । वैतनिक वकिलको सेवालालाई अभियुक्तको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने कुरामा मात्र सीमित नराखी आवश्यकता अनुसार लैङ्गिक हिंसाका पीडितको हितमा समेत प्रतिनिधित्व गर्ने गरी व्यवस्था गरिनुपर्ने ।

^{८२} यस सम्बन्धमा विस्तृत जानकारीका लागि :- Raju Prasad Chapagai, Thirty Five Day Limitation Clause: Statutory Barrier to Access Justice by Victim of Rape, NJA Law Journal, Special Issue, 2012, National Judicial Academy, Nepal.

५.१३. क्षतिपूर्ति तथा परिपूरणको उपलब्धता :

प्रभावकारी कानुनी उपचारको अधिकारले लैङ्गिक हिंसा सम्बन्धी अपराधका पीडितको पर्याप्त क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण प्राप्त गर्ने अधिकारलाई समेत समेट्ने भए पनि यसको व्यावहारिक प्रचलन हुन सकेको देखिँदैन ।

तसर्थ कानुनमा विद्यमान रहेका क्षतिपूर्तिजन्य व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गराउने एवं ती प्रावधानहरूको पुनरावलोकन गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने राज्यको दायित्वलाई पनि समेट्नुपर्ने ।

५.१४. स्थानीय स्तरका कानून व्यवसायीहरूको क्षमता अभिवृद्धि:

क्षेत्रगत अध्ययनको क्रममा क्षेत्रअनुसार फरकफरक पीडितहरूको न्यायका लागि व्यवधान देखियो । त्यसका लागि क्षेत्रीय स्तरका कानून व्यवसायी तथा अधिकारकर्मीहरूको विद्यमान कतिपय कानूनी व्यवस्थाहरू कार्यान्वयन नभई रहेको वा प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेको अवस्थामा सकारात्मक कानुनी प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन एवं न्यायमा पहुँचलाई नकारात्मक प्रभाव पार्ने काम कारबाहीलाई रोक्न र भई हालेमा अमान्य घोषित गरी पीडित महिलाको न्यायमा पहुँचको स्थितिमा सुधार ल्याउनका लागि तल्ला तहका अदालतको रिट क्षेत्राधिकारलाई रणनीतिक रूपमा उपयोग गर्न क्षमतामा अभिवृद्धि गराउने ।

५.१५. न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गराउनका लागि देहायका ठोस उपायहरूको यथाशीघ्र अवलम्बन गर्ने :

- क) प्यारालिगल समितिहरू लगायतका सम्बन्धित सरोकारवालाबीचको सहकार्य र समन्वयमा सुदृढीकरण गर्ने ।
- ख) आमा समूह तथा नागरिक समाजका संघसंस्थाहरू समेतलाई परिचालन गरी समुदाय स्तरमा नै कानुनी सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- ग) पीडितमैत्री पत्रकारितालाई प्रवर्द्धन गर्नका लागि न्याय क्षेत्रमा क्रियाशील पत्रकारहरूलाई आवश्यक तालिमको व्यवस्था तथा सञ्चालन गर्ने । प्रत्येक जिल्लामा लैङ्गिक हिंसाका पीडितहरूलाई उपयुक्त सुरक्षित घरहरूको स्थापना तथा सञ्चालन गर्ने ।
- घ) लैङ्गिक हिंसाका पीडितहरू तथा बालबालिकाहरू प्रतिकूल साक्षी ९ज्यकतर्षभ० हुने अवस्थाबाट जोगाउन नियमित अनुगमन तथा आवश्यक संरक्षणात्मक सहायता उपलब्ध गराउन निश्चित संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने ।
- ङ) कानुनी सेवालाई जिल्ला स्तरमा सीमित नराखी गाउँ स्तरसम्म विस्तार गर्ने र सो विस्तारित सेवाको माध्यमद्वारा स्थानीय स्तरमा लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध कानुनी संरक्षण तथा कानुनी उपचार लगायतका विषयमा जनचेतना जागृत गराउने तथा न्यायिक सूचनाहरूको प्रवाह गर्ने ।
- च) न्यायिक निकायहरूले न्यायिक प्रक्रियाको सिलसिलामा नै आवश्यकता अनुसार अन्तरिम राहत तथा उपचारका लागि आवश्यक आदेशहरू दिने परिपाटी अवलम्बन र विकास गर्ने ।

अनुसूची १
राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको अदालतमा पहुँचको अवस्था विषयक अध्ययन
प्रश्नावली, २०६८

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै न्यायिक क्षेत्रमा कार्यरत न्यायकर्मीहरू लगायत अन्य जनशक्तिको अन्तरनिहित ज्ञान तथा सीप विकास गरी समुच्च न्यायपालिकाको सेवामा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने उद्देश्य अनुरूप प्रशिक्षण, प्रवचन, गोष्ठी तथा अनुसन्धानमूलक कार्यहरू गर्दै आएको व्यहोरा विदितै छ । यसै सन्दर्भमा प्रतिष्ठानले यसपटक महिलाविरुद्ध हुने हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको अदालतमा पहुँचको अवस्था विषयक अध्ययन गर्नको लागि यो प्रश्नावली तयार गरिएको हो । यो प्रश्नावलीबाट संकलित तथ्यांक अनुसन्धान अध्ययनबाहेक अन्य कुनै पनि प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिने छैन र पूर्ण रूपमा गोप्य राखिनेछ । अतः प्रश्नावलीमा समावेश गरिएका सम्पूर्ण प्रश्नहरूको उत्तर राम्रोसँग दिनुहुन प्रतिष्ठान तथा अनुसन्धान टोली यहाँ समक्ष हार्दिक अनुरोध गर्दछ । तपाईंलाई सही लागेको ठाउँमा चिन्ह (√) लगाउनुहोला ।

१) परिचय

क) नाम थर

ख) पद:

ग) अदालत । कार्यालय । संस्था

घ) योग्यता:

स्नातक तहभन्दा कम	स्नातक तहसम्म	स्नातक तहभन्दा माथि

ङ) लिङ्ग

महिला	पुरुष	अन्य

च) उमेर

१८ देखि ३५	३६ देखि ५०	५१ भन्दा माथि

छ) अनुभव

१० वर्षभन्दा कम	११ वर्षदेखि २० वर्ष	२० वर्षभन्दा माथि

ज) जातजाति

आदिवासी जनजाति	मधेसी	दलित	ब्राह्मण क्षेत्री

२. तपाईंलाई के के कारणहरूबाट महिलाविरुद्धको हिंसा घट्न नसकी त्यत्तिकै रहेको वा बढिरहेको महसुस गर्नुहुन्छ ?

गरिबी, अशिक्षा तथा चेतनाको कमी	
देखासिकी तथा सामाजिक संस्कार	
कमजोर कानून कार्यान्वयन निकाय	
अन्य	

३. तपाईं कार्यरत अदालत । कार्यालय । संस्थामा देहायका महिलाविरुद्धको हिंसा सम्बन्धी मुद्दाहरूका पीडितहरूको अवस्था कस्तो लाग्छ ? सबभन्दा धेरै संख्या भएकोलाई “१” र सबभन्दा कम संख्या भएको लाई “४” अंक दिनुहोला ।

कमजोर आर्थिक, शैक्षिक तथा सामाजिक स्थिति	
आर्थिक रूपमा मध्यम परिवार	
उच्च आर्थिक तथा सामाजिक स्थिति	
उच्च शैक्षिक अवस्था	

४. महिलाविरुद्धको हिंसा सम्बन्धी मुद्दामा अदालतसम्म पीडितहरूको पहुँचको अवस्था कस्तो लाग्छ ?

सहज छ, जस्तो लाग्छ ।	सहज छैन जस्तो लाग्छ ।

क) यदि तपाईंले असहज भएको महसुस गर्नुहुन्छ भने अपराधको जाहेरी तथा सूचना, अनुसन्धान तथा अदालती कारबाहीमा के के कारणले भएको महसुस गर्नुहुन्छ ?

कार्यविधिगत रूपमा भन्नुभेटिलो	न्याय सुनिश्चित हुन नसकेको	न्याय महँगो	अन्य

ख) यदि तपाईंले असहज भएको महसुस गर्नुहुन्छ भने महिलाविरुद्धको हिंसाका पीडितहरूको पहुँच बढाउनका लागि कानूनमा कस्तो सुधार आवश्यक हुन्छ ? सुधारका आवश्यक क्षेत्रहरूमा चिन्ह लगाउनुहोस् ।

अपराध अनुसन्धानलाई प्रभावकारी गर्ने गरी कानून संशोधन	अदालती प्रक्रिया सहज र सरल हुने गरी कानूनहरूको संशोधन	पीडित सुरक्षा र पीडितमैत्री कानूनहरूको निर्माण	अन्य

ग) यदि तपाईंले असहज भएको महसुस गर्नुहुन्छ भने महिलाविरुद्धको हिंसाका पीडितहरूको पहुँच बढाउनका लागि प्रहरी । सरकारी वकिल । अदालतको व्यवहारमा कस्तो परिवर्तन आवश्यक हुन्छ ? सुधारका आवश्यक क्षेत्रहरूमा चिन्ह लगाउनुहोस् ।

प्रशिक्षण तथा तालिममार्फत् सीप प्रदान गर्नुपर्ने	अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजनलाई व्यावसायिक तथा स्वतन्त्र बनाउनुपर्ने, अदालती कारबाही स्वच्छ एवं लैङ्गिक मैत्री हुनुपर्ने,	कर्मचारीहरूको मनोबल उच्च बनाउन पुरस्कार तथा दण्डको व्यवस्था गर्नुपर्ने	अन्य

५. विशेष प्रकृतिको मुद्दामा बन्द इजलास सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था तथा पीडितको परिचय गोप्यता कायम गर्ने सम्बन्धी व्यवस्थाको कार्यान्वयन कस्तो लाग्छ ?

पूरै रूपमा पालन भएको छ ।	ठीकै रूपमा पालना भएको छ ।	पालना भएको छैन ।	अन्य

६. यदि तपाईंलाई उक्त व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी रूपमा पालन हुन नसकेको वा पालना गराउन समस्या छ भन्ने महसुस गर्नुहुन्छ भने सुझाव दिनुहोला ?

७. महिलाविरुद्धको हिंसा सम्बन्धी मुद्दामा पीडित तथा साक्षीको सुरक्षा सम्बन्धमा अनुसन्धान, अभियोजन सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था तथा अदालती प्रक्रिया कस्तो छ ?

पीडित तथा साक्षी सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था प्रभावकारी छ ।	खासै समस्या छैन, ठीकै छ ।	सुरक्षित छैन, सुरक्षा सम्बन्धी प्रभावकारी कानून आवश्यक छ ।	अन्य

८. अदालत, सरकारी वकिलको कार्यालय तथा प्रहरी कार्यालयहरूमा पीडित तथा साक्षीहरूको लागि मैत्री वातावरण छ कि छैन ?

एकदम राम्रो छ ।	राम्रो छ ।	सुधार गर्न आवश्यक छ ।	अन्य

९. यदि सुधार गर्न आवश्यक महसुस गर्नुहुन्छ भने के के सुधार हुन आवश्यक छ उल्लेख गर्नुहोला ?

१०. महिलाविरुद्धको हिंसाको अनुसन्धान तथा अभियोजन सम्बन्धमा कानून अझ प्रभावकारी बनाउन सुधार गर्न आवश्यक महसुस गर्नुहुन्छ ?

११. महिलाविरुद्धको हिंसाबाट आर्थिक रूपमा असक्षम महिलाहरूको अदालतसम्म पहुँचको लागि निःशुल्क कानुनी सहायता प्रभावकारी छ कि छैन ?

एकदमै प्रभावकारी छ ।	ठीकै छ ।	प्रभावकारी छैन ।	अन्य

१२. यदि ठीकै वा प्रभावकारी छैन भन्ने महसुस गर्नुहुन्छ भने निःशुल्क कानुनी सहायता प्रभावकारी बनाउन के गर्न आवश्यक छ ? सुझाव दिनुहोला ?

१३. समग्र रूपमा महिलाविरुद्धको हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको अदालतमा पहुँचको अवस्थालाई सहज गर्न के सुझाव दिनहुन्छ ?

१४. माथि उल्लिखित प्रश्नावली बाहेक तपाईंको कुनै खास सुझाव वा जानकारी भए कृपया उल्लेख गर्नुहोला ।

अनुसूची २

हिंसा पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच विषयक परामर्श बैठक

२०६९ साउन ३० गते

सिरहा

क्र.सं	सहभागीहरू	पद	कार्यरत संस्था
१	मा. श्री भीमकुमार ओझा	जिल्ला न्यायाधीश	सिरहा जिल्ला अदालत
२	मा. श्री विश्वमंगल आत्रेय	जिल्ला न्यायाधीश	सिरहा जिल्ला अदालत
३	मा. श्री अर्जुनकोइराला	जिल्ला न्यायाधीश	सिरहा जिल्ला अदालत
४	श्री राकेश भ्वा	पूर्व अध्यक्ष	लहान सिटी जेसीस, लहान
५	श्री नमो नारायण भ्वा	प्राध्यापक	बौद्धिक समाज, लहान
६	श्री मिथिलेश यादव		लहान
७	श्री सन्तोष यादव	संवाददाता	रासस
८	श्री बद्रीनारायण यादव	सह सम्पादक	नव जागृति साप्ताहिक नेपाल, सिरहा
९	श्री जीवन साह	संयोजक	बकालत मञ्च नेपाल, सिरहा
१०	श्री निर्मला पासवान	संयोजक	महिला प्रजनन् अधिकार कार्यक्रम, सिरहा
११	श्री गंगा अधिकारी	जिल्ला संयोजक	इहिकोन नेपाल
१२	श्री गीता देव	संयोजक	महिला प्रजनन् अधिकार कार्यक्रम, लहान
१३	श्री रामयतन यादव	अधिवक्ता	नेपाल बार एशोसिएसन सिरहा एकाई
१४	श्री दुर्गा परियार	अध्यक्ष	सहयोगी हातहरू, लहान
१५	श्री वीरेन्द्र ठाकुर सिंह	अध्यक्ष	मानव अधिकार तथा सामुदायिक विकास केन्द्र, नेपाल, सिरहा
१६	श्री श्यामकुमारी साह	अध्यक्ष	मुक्ति नेपाल
१७	श्री देवकुमारी महारा	सचिव	मुक्ति नेपाल
१८	श्री लेखबहादुर कटुवाल	जिल्ला संयोजक	ओरेक नेपाल, सिरहा
१९	श्री बलराम दवाडी	कानून व्यवसायी	जि.अ. इकाई, उदयपुर
२०	श्री विनोद चौधरी	अधिवक्ता	सुनसरी जिल्ला अदालत बार

२१	श्री अनुपम भा	समाचार वाचिका	फुलवारी नेपाल
२२	श्री दिलीपकुमार सिंह	अभिलेखीकरण अधिकृत	मुक्ति नेपाल, सिरहा
२३	श्री दुर्गा भुसाल	सेस्तेदार	सिरहा जिल्ला अदालत
२४	श्री गोपीचन्द्र भट्टराई	जिल्ला न्यायाधिवक्ता	जिल्ला सरकारी वकिलको कार्यालय, सिरहा
२५	श्री राजकुमार शाही	प्रहरी निरिक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिरहा
२६	श्री देवराज पोखरेल	जिल्ला संयोजक	इन्सेक नेपाल
२७	श्री गणेशप्रसाद सिंह	अधिवक्ता । सचिव	ने.बा.ए. सिरहा इकाई
२८	श्री युवराज कटुवाल	नायव सुब्बा	सिरहा जिल्ला अदालत
२९	श्री शिवप्रसाद साह	शाखा अधिकृत	सिरहा जिल्ला अदालत
३०	श्री प्रधुम्नप्रसाद उपाध्याय	अधिवक्ता । उपाध्यक्ष	ने.बा.ए. सिरहा इकाई
३१	श्री ज्ञानु कडेल	मावअधिकार रक्षक	एकिकृत सामुदायिक विकास अधिकृत
३२	श्री सपना शर्मा		लहान
३३	श्री भगवती अर्याल	कोषाध्यक्ष	नीलकण्ठ महिला सं. स. लि.
३४			जिल्ला बाल कल्याण समिति
३५	श्री अपर्णा श्रेष्ठ		सिरहा जिल्ला अदालत
३६	श्री दिलिप कुमार सिंह	अधिवक्ता	ने.बा.ए. सिरहा इकाई
३७	श्री विष्णुकुमार श्रेष्ठ	अधिवक्ता	ने.बा.ए. सिरहा इकाई
३८	श्री रामचन्द्र भट्ट	अधिवक्ता	ने.बा.ए. सिरहा इकाई
३९	श्री श्रीकृष्ण मुल्मी	अनुसन्धान अधिकृत	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
४०	श्री राजुप्रसाद चापागाई	परामर्शदाता	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
४१	श्री मोहनकुमार कर्ण	राष्ट्रिय कानूनी सल्लाहकार	आई. सी. जे. नेपाल
४२	श्री रत्न काजी श्रेष्ठ	राष्ट्रिय कानूनी सल्लाहकार	आई. सी. जे. नेपाल

अनुसूची ३

हिंसा पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच विषयक परामर्श बैठक

२०६९ भाद्र २० गते

बर्दिया

क्र.सं	सहभागीहरू	पद	कार्यरत संस्था
१	मा. श्री धनसिंह महारा	जिल्ला न्यायाधीश	बर्दिया जिल्ला अदालत
२	श्री लुद्रबहादुर के.सी.	प्रहरी सहायक निरिक्षक	इलाका प्रहरी कार्यालय, मैनापोखर, बर्दिया
३	श्री गोपाल प्रसाद रिजाल	जिल्ला न्यायाधिवक्ता	जिल्ला सरकारी वकिलको कार्यालय बर्दिया
४	श्री सञ्जीवकुमार कर्ण	अधिवक्ता	बर्दिया जिल्ला अदालत बार
५	श्री दिलप्रसाद सापकोटा	तहसिलदार	बर्दिया जिल्ला अदालत
६	श्री प्रदीप ज्ञवाली	कर्मचारी	जिल्ला कानूनी सहायता समिति, बर्दिया
७	श्री रत्नप्रकाश गिरी	सहायक जिल्ला न्यायाधिवक्ता	जिल्ला सरकारी वकिलको कार्यालय, बर्दिया
८	श्री निर्मलराज सिग्देल	अधिवक्ता	गण्डकी कानुनी सेवा, गुलरिया
९	श्री कृष्णकुमारी थापा	प्रहरी हवलदार	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, बर्दिया
१०	श्री इन्द्रप्रसाद चौधरी	प्रहरी नायव निरिक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, बर्दिया
११	श्री दामोदर अधिकारी	प्रहरी नायव निरिक्षक	इलाका प्रहरी कार्यालय, मैनापोखर, बर्दिया
१२	श्री यादवप्रसाद आचार्य	सदस्य	नेपाल पत्रकार महासंघ जिल्ला शाखा, बर्दिया
१३	श्री गीता अधिकारी	कार्यकारी सम्पादक	बर्दिया टाइम्स् दैनिक
१४	श्री बाबुराम शर्मा	सदस्य	बर्दिया नागरिक समाज संजाल
१५	श्री बालकृष्ण ओली	संयोजक	बर्दिया नागरिक समाज संजाल
१६	श्री केशव जी.सी	उपाध्यक्ष	ने.वा.ए. बर्दिया
१७	श्री सरस्वती मल्ल	जिल्ला संयोजक	इन्सेक नेपाल, बर्दिया

१८	श्री खगेश्वर गौतम	सदस्य	नागरिक समाज सञ्जाल, बर्दिया
१९	श्री दिलीपकुमार सिंह	वैतनिक बकिल	बर्दिया जिल्ला अदालत
२०	श्री दुर्गा रावल	सदस्य	महिला मानव अधिकार रक्षक संजाल, बर्दिया
२१	श्री वीरबहादुर रोकाय	अधिवक्ता	बर्दिया जिल्ला अदालत बार
२२	श्री श्रीकृष्ण मुल्मी	अनुसन्धान अधिकृत	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
२३	श्री राजुप्रसाद चापागाईं	परामर्शदाता	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
२४	श्री विद्या चापागाईं	राष्ट्रिय कानूनी सल्लाहकार	आई. सी. जे. नेपाल
२५	श्री रत्न काजी श्रेष्ठ	राष्ट्रिय कानूनी सल्लाहकार	आई. सी. जे. नेपाल

अनुसूची ४

हिंसा पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच विषयक परामर्श बैठक

२०६९ असोज १६

धादिङ

क्र.सं	सहभागीहरू	पद	कार्यरत संस्था
१	मा. श्री सहदेवप्रसाद बास्तोला	जिल्ला न्यायाधीश	धादिङ जिल्ला अदालत
२	श्री देवप्रसाद योगी	स्त्रेस्तेदार	धादिङ जिल्ला अदालत
३	श्री सीताराम अधिकारी	जिल्ला प्रतिनिधि	इन्सेक नेपाल, धादिङ
४	श्री खिलकुमारी तिवारी	सहजकर्ता	महिला मानव अधिकार र क्षकहरूको जिल्ला संजाल, धादिङ
५	श्री मुना सिखंडा	अध्यक्ष	नारी जारण केन्द्र, धादिङ
६	श्री सुशीला भण्डारी	सदस्य	नारी जारण केन्द्र, धादिङ
७	श्री तोलाकुमारी पाठक	सहजकर्ता	फोकस नेपाल धादिङ
८	श्री राधिका सापकोटा	जिल्ला संयोजक	फोकस नेपाल
९	श्री गंगा श्रेष्ठ	सचिव	महिला सुरक्षा दवाव समूह, धादिङ
१०	श्री रामकृष्ण अधिकारी	अधिवक्ता । सचिव	धादिङ जिल्ला अदालत बार इकाई
११	श्री भुला भण्डारी	महिला विकास अधिकृत	महिला तथा बालबालिकाको कार्यालय, धादिङ
१२	श्री टंककुमार श्रेष्ठ	अधिवक्ता	धादिङ जिल्ला अदालत बार
१३	श्री केशव अधिकारी	अध्यक्ष	असल शासन जिल्ला समन्वय समिति, धादिङ
१४	श्री अम्बिका रूपाखेती	अध्यक्ष	महिला मानव अधिकार र क्षकहरूको जिल्ला संजाल, धादिङ
१५	श्री वेदप्रसाद खरेल	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	जिल्ला प्रहासन कार्यालय, धादिङ
१६	श्री देवकुमारी गिरी	जिल्ला न्यायाधिवक्ता	जिल्ला सरकारी वकिलको कार्यालय, धादिङ

१७	श्री रामहरि पाण्डे	प्रहरी निरिक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धादिङ्ग
१८	श्री राजाराम शर्मा	स्टेशन म्यानेजर	रेडियो धादिङ्ग
१९	श्री रामबहादुर नेपाली	संयोजक	दलित सेवा संघ, धादिङ्ग
२०	श्री श्यामकुमार गुरुङ	प्रहरी हवलदार	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धादिङ्ग
२१	श्री टिका सम्सेली	अध्यक्ष	सबैका लागि महिला संजाल
२२	श्री विश्वराज अधिकारी	अधिवक्ता	प्रतिवद्ध कानुनी परामर्श सेवा केन्द्र
२३	श्री दुर्गा प्रसाद तिवारी	अधिवक्ता	कानुनी परामर्श केन्द्र
२४	श्री श्रीकृष्ण मुल्मी	अनुसन्धान अधिकृत	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
२५	श्री राजुप्रसाद चापागाईं	परामर्शदाता	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
२६	श्री सुमेधा शाक्य	राष्ट्रिय कानूनी सल्लाहकार	आई. सी. जे. नेपाल

अनुसूची ५

हिंसा पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच विषयक प्रतिवेदनउपरको

परामर्श बैठक

२०६९ पौष १२ गते

काठमाडौँ

क्र.सं	सहभागीहरू	पद	कार्यरत संस्था
१	श्री श्रीकान्त पौडेल	सहरजिष्ट्रार	सर्वोच्च अदालत
२	श्री रिमा शाह	सुपरभाइजर	साथी, काठमाडौँ
३	श्री विमला यादव	अधिवक्ता	आई.एल.एफ. नेपाल
४	श्री युवक गौतम	अधिवक्ता	काठमाडौँ जिल्ला बार
५	श्री नीतु गड्ढौला	मानवअधिकार अधिकृत	राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग
६	श्री रमेश रिजाल	उपसचिव	सर्वोच्च अदालत
७	श्री भूपाल बस्नेत	अधिवक्ता	पुनरावेदन अदालत बार, पाटन
८	श्री नानीबहादुर खत्री	अधिवक्ता	पुनरावेदन अदालत बार, पाटन
९	श्री जयमंगल प्रसाद	अधिवक्ता/सहायक प्राध्यापक	काठमाडौँ स्कुल अफ ल
१०	श्री पुष्पराज पौडेल	अधिवक्ता	एडभोकेसी फोरम, नेपाल
११	श्री सुमेधा शाक्य	कानुनी सल्लाहकार	आई.सी.जे. नेपाल
१२	श्री विजयप्रसाद जैसवाल	अनुसन्धानकर्ता	एम.एच.आर.ई.
१३	डा. श्री टेकबहादुर घिमिरे	फ्याकल्टी/सहन्यायाधिवक्ता	रा. न्या.प्र., ललितपुर
१४	श्री लेखनाथ पौडेल	रजिष्ट्रार	रा. न्या.प्र., ललितपुर
१५	श्री ओसियन दाहाल	कार्यक्रम अधिकृत	साथी, काठमाडौँ
१६	श्री सञ्जीव राई	अनुसन्धान अधिकृत	रा. न्या.प्र., ललितपुर
१७	श्री राजेश कटुवाल	उपन्यायाधिवक्ता	रा. न्या.प्र., ललितपुर
१८	श्री पारस पौडेल	तथ्यांक अधिकृत	रा. न्या.प्र., ललितपुर
१९	श्री राजुप्रसाद चापागाई	परामर्शदाता	सानेपा, काठमाडौँ
२०	श्री श्रीकृष्ण मुल्मी	अनुसन्धान अधिकृत	रा. न्या.प्र., ललितपुर

अध्ययन समूहको परिचय

अधिवक्ता राजुप्रसाद चापागाईं:

विगत १८ वर्षदेखि कानून व्यवसायमा सक्रिय अधिवक्ता श्री चापागाईं सवैधानिक कानूनमा स्नातकोत्तर हुनुहुन्छ। हाल उहाँ न्याय तथा अधिकार संस्था-नेपाल (जुरी-नेपाल) का संस्थापक अध्यक्ष तथा सवैधानिक कानून व्यवसायी मञ्चको सल्लाहकार हुनुहुन्छ। अधिवक्ता चापागाईंले संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको नेपाल कार्यालयको लागि कानुनी सल्लाहकार तथा संक्रमणकालीन न्याय तथा कानुनी शासन सम्बन्धी विषयगत सल्लाहकार (Thematic Advisor) को महत्वपूर्ण जिम्मेवारी पूरा गरी सक्नु भएको छ। यसका अतिरिक्त उहाँले राष्ट्रसंघीय खाद्य तथा कृषि संगठनका लागि नेपालको खाद्य अधिकार कानूनको विश्लेषण, जनहित संरक्षण मञ्च प्रो पब्लिकमा “सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत महिला तथा सीमान्तकृत समुदायको लागि न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि परियोजना”को संयोजन तथा मानव अधिकार, लैङ्गिक न्याय लगायतका विषयमा दर्जनौं सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूको अभ्यास, काठमाण्डौं स्कूल अफ लको स्नातकोत्तर कार्यक्रममा लैंगिक न्याय तथा मानवअधिकार विषयको प्राध्यापन तथा नेपाल बार काउन्सिल जर्नलको सम्पादन लगायतका अनुभवहरू हासिल गरी सक्नु भएको छ। न्याय, कानून तथा मानवअधिकार विषयक दर्जनौं राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन तथा गोष्ठीहरूमा कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुका साथै उहाँका थुप्रै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा प्रकाशित कृतिहरू छन्।

श्रीकृष्ण मुल्मी:

कान्छे जिल्लामा जन्मनु भएका श्री मुल्मी हाल राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानमा कार्यरत हुनुहुन्छ। उहाँ हङ्कङ्ग विश्वविद्यालय, हङ्कङ्गबाट मानव अधिकार तथा पुणे विश्वविद्यालय, भारतबाट फौजदारी कानूनमा स्नातकोत्तर (एलएल.एम.) हुनुहुन्छ। श्री मुल्मीले अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधानको अनुमोदनको सन्दर्भमा नेपालको फौजदारी कानूनको विश्लेषण, मानव अधिकार र फौजदारी न्यायको सिद्धान्तको सन्दर्भमा घरेलु हिंसा (कसुर तथा सजाय) ऐन: एक विश्लेषण लगायत विभिन्न अध्ययन अनुसन्धान कार्यहरूमा संलग्न भई सक्नु भएको छ। प्रतिष्ठानबाट प्रकाशन हुने विभिन्न प्रतिवेदन, स्रोत सामग्री, लेख रचना तयार तथा सम्पादनको विशेष अनुभव हासिल गरेका श्री मुल्मी प्रतिष्ठानबाट वार्षिक रुपमा प्रकाशन हुने NJA Law Journal को सम्पादक पनि हुनुहुन्छ। प्रतिष्ठानसँग आवद्ध हुनुअघि कानून व्यवसायको अनुभवसमेत हासिल गरेका श्री मुल्मीका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय जर्नल तथा पत्रपत्रिकाहरूमा कानून, न्याय तथा मानव अधिकारक्षेत्रका अनुसन्धानमूलक लेख रचनाहरू प्रकाशित हुनुका साथै विभिन्न कार्यक्रमहरूमा कार्यपत्रहरू समेत प्रस्तुत गरिसकेका छन्।

संजीव राई:

२०३४ सालमा सिरहा जिल्लामा जन्मनु भएका श्री संजीव राईले पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय (काठमाडौं स्कूल अफ ल) बाट फौजदारी कानून तथा न्याय विषयमा स्नातकोत्तर उपाधि हासिल गर्नु भएको छ। उहाँले एडभोकेसी फोरम-नेपालमा फौजदारी न्याय विभागअर्न्तगत कानून अधिकृतको रुपमा कार्यरत रही असहाय व्यक्तिहरूको तर्फबाट विभिन्न अड्डा अदालतहरूमा वकालत गरेको अनुभव संगाल्नु भएको छ। उहाँ राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानमा अनुसन्धान अधिकृतको रुपमा कार्यरत हुनुहुन्छ। श्री राई स्वच्छ सुनुवाईसम्बन्धी अनुसन्धानमूलक अध्ययन र Domestication of Child Rights Convention in Nepal सम्बन्धी अनुसन्धान कार्यमा अनुसन्धानकर्ताको रुपमा संलग्न भई सक्नु भएको छ। श्री राईले फिलिपिन्स, इन्डोनेसिया र भारत (दिल्ली जुडिसियल एकेडेमी) समेतको अध्ययन भ्रमण गरी सक्नु भएको छ।

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान

हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

फोन नं. ०१-५५४९०५७, ५५४९०६७

फ्याक्स नं. ०१-५५३०६६२

पोष्ट बक्स नं. २४८६५

E-mail: info@njanepal.org.np

URL: www.njanepal.org.np